

GRÄNGSHAMMARS ENGELSKA PARK

Historik och vårdprogram 2019

Helena Kåks

Arbetet med att ta fram vårdprogrammet har finansierats av Sätters kommun med stöd av Länsstyrelsen Dalarna.

Text och foto: Helena Kåks

Layout och illustrationer (s 57, 59, 60, 61, 64, 67): Klara Kåks

© Sätters kommun, Helena Kåks och Klara Kåks.

Omslag: Del av landskapsparken i Grängshammar 1811. Tuschteckning av Axel Fredrik Cederholm. Jernkontorets bildbank.

ISBN 978-91-519-2368-0

Förord

Grängshammars bruk uppstod vid strömmen mellan sjöarna Stora Ulfsjön och Grängen i södra Dalarna. Det tidigaste skriftliga belägget är från 1473. Under de följande århundradena gick verksamheten från att vara en hytta för produktion av tackjärn ägd av bondebergsmän till ett stångjärnsbruk ägt av brukspatroner. Under hela 1700-talet styrdes Grängshammar av familjen Silfverstråhle. Efter en nedgång strax efter sekelskiftet 1800 gick bruket mot sin sista storhetstid. Det drevs då av ett bolag med ingenjören Olof Forsgren i spetsen. Under denna tid omskapades också stora delar av bruks- och bostadsbebyggelsen. År 1887 var brukets saga all. Ulfshytte Jernverks AB tog då över Grängshammar och flyttade den verksamhet som var kvar till Ulfshyttan, jordbruket undantaget.

Grängshammar utgjorde centrum i Silvberg, som fram till 1868 var en kapellförsamling inom Stora Tuna. Idag ingår Grängshammar i Sätters kommun. Orten utgör med sin fina bruksmiljö och originella kyrka en omtyckt besöksplats längs kulturslingan Silverringen.

Av den tidigare herrgårdsanläggningen återstår idag endast en flygelbyggnad uppförd 1784. I anslutning till herrgården låg en trädgårdsanläggning som på kartor från 1800-talet omfattar såväl delar med barocka drag som ett antal ”lustparker” i engelsk stil. Spår finns kvar av detta främst i form av stensatta terrasser, ett system av holmar i Grängshammarsån samt bestånd av äldre träd. I Grängshammar finns också flera mycket värdefulla alléer, som delvis restaurerats.

I detta vårdprogram görs ett försök att utifrån tillgängligt källmaterial kartlägga trädgårdsanläggningens historia, med särskilt fokus på den del som här går under namnet Engelska parken. Utifrån kunskap om hur parkanläggningen vuxit fram och sett ut har en plan för restaurering och skötsel arbetats fram. Förhoppningen är att denna ökade kunskap i kombination med en restaurering ytterligare ska stärka Grängshammar som historisk besöks- och upplevelsemiljö.

Initiativtagare till vårdprogrammet är Sätters kommun och Länsstyrelsen Dalarna, vilka också finansierat arbetet. Arbetet har utförts av Helena Kåks, trädgårdsmästare och fil dr i kultur och samhälle, på uppdrag av Sätters kommun och Länsstyrelsen Dalarna. Landskapsarkitektstuderande Klara Kåks har bidragit till arbetet genom studier i fält, tolkning och bearbetning av kartor samt formgivning av rapporten. En arbetsgrupp bestående av företrädare för myndigheter och organisationer samt ortsbor har regelbundet mötts för att diskutera framtida åtgärder.

Ett stort tack till alla som varit behjälpliga under arbetet: Olle Lind, Länsstyrelsen Dalarna, Karin Hästö och Staffan Jansson, Sätters kommun, Jenny Karlsson och Anders Marcus, Skogsstyrelsen, Lars Wieslander, Gunnar Dicander, Folke Frank och Brita Linderholm, Grängshammar, Ulf Engquist, och övriga medarbetare vid Arkivcentrum Dalarna, Lena Grönlund Myrberg, Falu gruva, My Ottosson, Sunnansjö samt Hans Teimert, Nora.

Rörshyttan, Stjärnsund i december 2019

Helena Kåks

Innehåll

Förord.....	3
Innehåll.....	5
Sammanfattning.....	7
1.Inledning.....	9
<i>Trädgårdar och parker i högreståndsmiljö.....</i>	<i>9</i>
<i>Landskapsparker i Dalarna och Bergslagen.....</i>	<i>11</i>
<i>Trädgårdar och parker som kulturarv och restaureringsobjekt.....</i>	<i>13</i>
<i>Metod och material.....</i>	<i>14</i>
2.Trädgårdsanläggningens historia.....	17
<i>Grängshammars bruk – verksamhet och ägare under 1700- och 1800-talen.....</i>	<i>17</i>
<i>Herrgården.....</i>	<i>19</i>
<i>Trädgården på Elseholm.....</i>	<i>22</i>
<i>Kartorna berättar.....</i>	<i>24</i>
<i>Landskapsparkens tillkomst.....</i>	<i>35</i>
<i>Landskapsparkens karaktär och växtmaterial.....</i>	<i>37</i>
<i>Varför en landskapspark så tidigt?.....</i>	<i>46</i>
<i>1700-talets trädgårdsmästare och trädgårdsanläggningens skötsel.....</i>	<i>49</i>
<i>Trädgårdsanläggningen under Olof Forsgrens tid.....</i>	<i>51</i>
<i>Trädgårdsanläggningen efter 1880-talet.....</i>	<i>56</i>
3.Förslag till restaurering av Engelska parken och informationsinsatser vid herrgårdsområdet.....	57
<i>Område 1. Västra delen av Engelska parken.....</i>	<i>59</i>
<i>Område 2. Östra delen av Engelska parken.....</i>	<i>68</i>
<i>Område 3: Området kring herrgården med Nedre terrassen (3a) och ”Drottning Kristinas ridgrop”(3b).....</i>	<i>71</i>
<i>Framtida skötsel.....</i>	<i>73</i>
4.Källor och litteratur.....	74
<i>Otryckta källor.....</i>	<i>74</i>
<i>Hemsidor.....</i>	<i>74</i>
<i>Litteratur.....</i>	<i>75</i>
Bilagor.....	77

Fig 1. Grängshammar i södra Dalarna. Översiktskarta, nedladdad maj 2019. © Lantmäteriet.

Sammanfattning

Under 1700-talets första hälft fick nya idéer om trädgårdens utformning fäste i England. Inspirationen kom från det betade jordbrukslandskapet med böljande kullar och vida vyer. Nu skulle trädgården inte längre vara tydligt avskild från landskapet utan utformas som en förädlad del av det. 1600-talets och det tidiga 1700-talets strikt utformade anläggningar kompletterades med eller ersattes av landskapsparker.

Till Sverige kom den nya trädgårdsstilen i början av 1770-talet. Den fick sin främste förespråkare i kungen, Gustaf III. Arkitekten Fredrik Magnus Piper blev den som på allvar introducerade stilen i Sverige. År 1781 presenterade han på uppdrag av Gustaf III en ny generalplan för Hagaparken i Stockholm, som idag räknas som det främsta svenska exemplet på en engelsk park. Under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet tillkom större och mindre parker vid de flesta herrgårdar, ofta anlagda av ägaren själv.

Brukspatroner i Uppland, Gästrikland och Dalarna anammade tidigt den nya trenden. De uppländska bruken Forsmark och Söderfors anlade båda engelska parker med början 1784. I Dalarna anlades parker vid Stjärnsund 1799 och Kloster omkring år 1800. Spår efter en liknande anläggning finns i Grängshammar. Det har dock saknats kunskap om när den senare anlades och hur den utvecklats över tid.

En restaurering av en historisk trädgård måste bygga på kunskap om anläggningen samt ta i beaktande fortsatt skötsel. Ett vårdprogram är det grunddokument där denna kunskap finns samlad. Syftet med detta arbete är att ta reda på så mycket som möjligt om trädgårdsanläggningen i Grängshammar för att mot bakgrund av detta föreslå åtgärder för en restaurering av den del av den tidigare landskapsparken som låg norr om bruksgatan, här benämnd Engelska parken.

Arbetet har två delar: en historisk del samt ett restaureringsförslag. Den historiska delen bygger i huvudsak på studier av äldre kartor, teckningar och målningar samt brukets årsräkenskaper. Ett unikt material utgörs av teckningar och laveringar av konstnärerna Gustaf Silfverstråhle och Axel

Fredrik Cederholm från sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. Restaureringsförslaget utgår från en analys av platsens historia i relation till nuvarande förutsättningar och önskad användning.

Brukets räkenskaper visar att arbetet med Engelska parken inleddes redan 1785, då grävningen av dammen i östra delen påbörjades. Året därpå skapades ett system av holmar i Grängshammarsån. Dessa holmar var från början tolv till antalet, senare slogs fem av de minsta holmarna samman till en större. År 1787 anlades den del av landskapsparken som kom att omgärda herrgården i norr och väster. Brukspatronen, major Carl Silfwerstråhle, var personligen engagerad i skapandet av parken.

Ett karakteristiskt inslag i Engelska parken, återgivet i laveringar och teckningar från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, är de vita välvda broarna. Dessa broar kom sannolikt till 1799 och ersatte då den enklare form av bro som tidigare använts.

En öppen fråga är hur växtmaterialet till Engelska parken valdes och anskaffades. Ingen uppgift finns om att träd under 1700-talet köpts in för att planteras på holmarna, vilket kan tolkas som att man använde sig av lokalt växtmaterial vid anläggandet av parken. Inga uppgifter finns heller om inköp av buskar eller prydnadsväxter.

Sammantaget visar genomgången av tillgängliga kartor att landskapsparken var fullt utbyggd år 1801, och att den fanns kvar i sin ursprungliga form under 1800-talets tre första årtionden. Med bygget av kyrkan 1830-34 och dragningen av en ny väg dit krympte den del av parken som låg öster om ån och systemet av gångar försvann. När det började gå sämre för bruket under 1800-talets andra hälft lämnades dammen i östra delen av parken att växa igen.

Den del av landskapsparken som låg söder om bruksgatan fanns enligt kartmaterialet kvar under 1800-talets första hälft. Förmodligen försvann också den när det gick sämre för bruket. Den terrasserade ytan väster om den tidigare huvudbyggnaden verkar ha mist sin funktion under samma tid. Den del av trädgårdsanläggningen som brukades längst var köksträdgården söder om södra flygeln.

En intressant fråga är varför landskapsparken i Grängshammar anlades så tidigt, bara fyra år efter Hagaparken i Stockholm. Arbetet pekar mot att de starka relationerna mellan familjen Silfverstråhle och hovet haft betydelse, liksom det faktum att bruksägarens bror, konstnären Gustaf Silfverstråhle, var en framstående trädgårdsamatör. Kanske finns det också ett samband mellan anläggandet av landskapsparken i Grängshammar och den landskapspark som kom till vid Klosters bruk någon gång kring sekelskiftet 1800. År 1786 gifte sig bruksägar-dottern från Kloster Beata Charlotta Rosenborg med bruksägaren på Grängshammar Carl Silfverstråhle. Då var arbetet med parken i Grängshammar i full gång sedan ett och ett halvt år tillbaka.

Förslaget till restaurering av Engelska parken innebär att den västra delen av parken återskapas

för att ge besökarna en upplevelse av anläggningen sådan den tedde sig under 1800-talets första decennier. Karakteristiska inslag var då strömmande vatten, träd placerade enskilt eller i klungor och vita broar mellan holmarna.

Den östra delen av Engelska parken låter sig, genom att dammen är borta, svårligen återskapas. Genom försiktig röjning kan istället ett avskilt parkrum med utblick mot åfåran ställas i ordning där. I övrigt lämnas denna del av parken orörd som naturvårdsområde. Informationsskyltar sätts upp i västra respektive östra delen av Engelska parken. Söder om bruksgatan görs informationsinsatser vid nedre terrassen respektive ”Drottning Kristinas ridgrop”.

1. Inledning

Trädgårdar och parker i högreståndsmiljö

Begreppet trädgård stod under 1600-talet för en inhägnad gård med träd, närmare bestämt fruktträd. Begreppet kålgård stod på samma sätt för en inhägnad odling med kål (kunde avse kålrot, huvudkål, bladkål) samt andra köksväxter. I kryddgården växte kryddväxter och finare grönsaker som morot och sallat, i humlegården humle för ölbrygging. De olika "gårdarna" var oftast utspridda på olika ställen, men kunde i högreståndsmiljö ha formen av en samlad trädgårdsanläggning. Där kunde det också finnas en lust- eller blomstergård för prydnadsväxter. Uppdelningen mellan olika växtslag blev med tiden mindre strikt. Redan i början av 1700-talet, när Linné och hans resesällskap genomkorsar Dalarna, är det tydligt att begreppet trädgård har vidgats från att avse en fruktträdgård till att också kunna omfatta odling av köksväxter och prydnadsväxter.¹

Under 1600-talet ökade den svenska adelns politiska och ekonomiska makt. Adelsfamiljerna ville gärna manifestera sin position i representativa bostadshus, gärna med trädgårdsanläggningar till. Många slott och herrgårdar nyuppfördes under 1600- och 1700-talen med trädgårdar som en allt viktigare del av anläggningarna. Impulser kom från kontinenten och spred sig över landet. I Dalarna, där adeln var nästan obefintlig, var det i huvudsak andra ståndspersoner som gick i täten för utvecklingen på trädgårdskonstens område. Anläggningar för nytto- och prydnadsväxter växte fram vid bergsmansgårdar, bruk och militärboställen.² Även prästerna var framsynta vad gällde trädgårdsodling. Allmogen ägnade sig i huvudsak åt nyttoodling. Kålgårdar och humlegårdar fanns tidigt i de flesta byar. I södra Dalarna började allmogen redan under 1700-talet odla frukt.³

1600-talets och det tidiga 1700-talets högreståndsträdgårdar var samkomponerade med huvudbyggnaden, med en arkitektonisk form som stod i stark kontrast till det omgivande landskapet.

Större anläggningar var ofta uppbyggda kring en mittaxel. Höjdskillnader hanterades ofta genom terrasseringar. Symmetri var en viktig princip.⁴

Under 1700-talets första hälft fick nya idéer om trädgårdars utformning fäste i England. Inspirationen kom från det betade jordbrukslandskapet med böljande kullar och vida vyer. Nu skulle trädgården inte längre vara tydligt avskild från landskapet, utan utformas som en förädlad del av det. Viktiga komponenter i de romantiska landskapsparker som växte fram var slingrande promenadstigar, träd i klungor, vackra utblickar och pittoreska inslag i form av broar, lusthus och skulpturer samt kontraster mellan öppet och slutet, ljust och mörkt. Ett uppskattat inslag var inhägnader och paviljonger med exotiska fåglar och andra djur. En grundtanke var att gränsen mellan park och landskap skulle suddas ut. Uttrycket "borrowed landscape" förklarar hur skaparna av de nya parkerna tänkte sig att införliva landskapets vyer i gestaltningen. Den tanken kunde i enstaka fall drivas mycket långt. Från England finns exempel på att hela byar flyttats för att de inte passat in i kompositionen. Som helhet förknippades landskapsparken med känslsamhet, sinnesro, exotism, skräckinjagande och överraskande attribut. De viktigaste egenskaperna för att skapa en sådan park ansågs vara emotionell känslighet och ett estetiskt sinne. Därför ansågs poeter och konstnärer särskilt lämpade.⁵

Till Sverige kom de nya idéerna i början av 1770-talet. Till en början hade de karaktären av ett utländskt mode. Såväl ritningar som kunniga yrkesmän fick hämtas utifrån, i första hand från England. Arkitekten William Chambers, skaparen av bland andra Kew gardens i London, kallades i ett tidigt skede in för att omgestalta slottsträdgårdarna vid Svartsjö och Ulriksdal. I Sverige fick den nya trädgårdsstilen sin främste förespråkare i kungen, Gustaf III.⁶

1 Hallgren 2016.

2 Lind 2001, Strömquist 2006, Jeschke 2007, Berglund 2011, Kåks 2016.

3 Kåks 2016, s 19.

4 Tandre 2014.

5 Olausson 2001, s 299 ff, Tandre 2014, s 5 f.

6 Olausson 2001, s 45 ff, Tandre 2014, s 6.

Den svenske arkitekten Fredrik Magnus Piper (1746-1824) blev den som på allvar introducerade landskapsparken i Sverige. Efter studier i målning och arkitektur tillbringade han åren 1773-1780 i England, Frankrike och Italien. Enligt den syn som rådde var en flerårig utlandsresa i det närmaste obligatorisk för den som ville kvalificera sig för konstnärligt arbete. Piper, som hade stort intresse för trädgårdskonst, dokumenterade under sin utlandsvistelse flera framstående parkanläggningar. På trädgårdskonstens område framhöll han Chambers som sin främste läromästare.

När Piper 1780 kom tillbaka till Sverige anlätades han av Gustaf III för att anlägga landskapsparken vid Drottningholm och Haga, ett arbete som kungen själv kom att bli mycket engagerad i. Gustaf III hämtade själv inspiration inom konst, arkitektur och parkanläggning under en resa till Frankrike och Italien 1783-1784. Från Frankrike hämtade Gustaf III idealet att inte, som i England, helt utplåna äldre formträdgårdar utan istället införliva dem i de landskapsparken som växte fram.⁷ Piper presenterade sin generalplan för Hagaparken året

därpå. Åren 1811-1812 sammanfattade han sina erfarenheter i skriften *Beskrifning öfver Idéen och General-Plan till en Ängelsk Lustpark*. Han understryker där vikten av att anpassa en sådan anläggning till topografin och att se den som en helhet.⁸

I England hade reformer inom jordbruket resulterat i en mer effektiv markanvändning och större skördar. Det hade frigjort mark och genererat inkomster som kunde användas i skapandet av landskapsparken. I Sverige fanns inget överskott av vare sig mark eller pengar. De parker som kom till anlades ofta på stenig mark. Somliga parker präglades av en genomgripande och påkostad design, andra kunde vara enkla med några slingrande gångar i engelsk stil. Under 1800-talet tillkom ett parkparti vid de flesta minder herrgårdar och prästgårdar, oftast anlagda av ägaren själv. Det enklaste var att utgå från ett befintligt lövskogsparti eller en trädbeväxt ängs- eller hagmark, helst i närheten av vatten, hugga upp siktlinjer, ordna promenadvägar, bygga lusthus och placera ut bänkar.⁹

Fig 2. Fredrik Magnus Pipers generalplan för Hagaparken i Stockholm, 1781. Wikimedia Commons.

⁷ Olausson 2001, s 161 ff, Laine 2007, s 264, 273.

⁸ För en grundlig genomgång av Pipers verksamhet, se Olausson 2001, s 191-210.

⁹ Flinck 1994, s 66 ff.

Landskapsparker i Dalarna och Bergslagen

I Dalarna var det framför allt vid bergsmansgårdar, bruksherrgårdar och militärboställen som större trädgårdsanläggningar kom till stånd.¹⁰ De strikt och ofta symmetriskt utformade anläggningar som växte fram från 1600-talet och framåt kompletterades mot slutet av 1700-talet på flera ställen av landskapsparker. Den utvecklingen knöt an till utvecklingen i Bergslagen och övriga Mellansverige.

Under en stor del av 1700-talet rådde lågkonjunktur. Till det bidrog krig och missväxtår. Under andra halvan av 1700-talet förbättrades det ekonomiska läget. Ökad efterfrågan på stångjärn ledde då till en konjunkturuppgång för de svenska järnbruken som inte avtog förrän 1815. Staten, som ville förädla så mycket som möjligt av det järn som producerades i Sverige inom landet, uppmuntrade på olika sätt bruksägarna. En statlig lokaliseringspolitik underlättade start av nya bruk. Bergsmännen blev genom pålagor skyldiga att leverera järn till bruken. Som en följd av detta växte bruksägarna eller brukspatronerna fram som en ekonomiskt och kulturellt stark grupp. Ägarfamiljerna började i allt högre grad bosätta sig på bruken och var ofta djupt engagerade i verksamheten. Med det växte behovet av att manifesteras sin makt, dels som grupp mot omvärlden, dels enskilt för att positionera sig inom gruppen.¹¹

Brukspatroner i Uppland, Gästrikland och Dalarna hörde till dem som tidigt anammade trenden med de nya landskapsparkerna. Vid de uppländska bruken Forsmark och Söderfors anlades engelska parker, båda med början 1784. Ägaren till Forsmark, Samuel Ugglas, hade bara två år tidigare köpt bruket. Med stor entusiasm tog han sig an uppgiften att förnya byggnadsbeståndet och trädgårdsanläggningen. Fram växte en romantisk landskapspark med slingrande gångar, dammar, kinesiska broar, skulpturer, tempel, en eremithydd och voljärer för fåglar. Johan Christian Ackerman,

trädgårdsmästare vid hovet, kan ha varit den som omsatte idéerna i praktiken.¹²

Ägaren till Söderfors, Adolf Ulric Grill, hade studerat parkanläggningar under resor i England och gjorde själv ritningar till den engelska parken på bruket. Parkens utformning anpassades till topografin och läget vid Dalälven.¹³ Något senare, kring sekelskiftet 1800, anlades en engelsk park vid Lövestabruk.¹⁴

I Gästrikland hade lagmannen Johan Magnus Nordin (senare adlad af Nordin) år 1777 tagit över ansvaret för Forsbacka bruk. Han var en mycket aktiv bruksägare och rörde sig i kretsen kring Gustaf III. Även efter det att han år 1790 utsetts till landshövding i Kopparbergs (nuvarande Dalarnas) län fortsatte han att driva bruket. af Nordin lät tidigt anlägga landskapsparker både vid Forsbacka bruk och den närliggande Åby herrgård, som han också ägde. På andra närliggande bruk dröjde det längre. Exempelvis fick Mackmyra bruk en engelsk park först på 1820-talet.¹⁵

I Dalarna började engelska parker anläggas i Stjärnsund 1799 och i Kloster någon gång kring år 1800. Inger Berglund skriver i *Trädgårdar i Dalarna* att inspirationen kom från bruk och herresäten i Uppland, Gästrikland och Mälardalen.¹⁶

Att anlita dalkarlar för grävning och anläggningsarbeten var vanligt vid denna tid. I Stjärnsund inleddes arbetet med att ett antal gagnefs- och leksandskarlar anlätades för att bryta sten, bygga vägar, köra sand, plantera träd och buskar samt tillverka sittbänkar. Parken förlades i backen upp mot Sörboberget, gränsande till herrgårdsområdet i norr och till skogarna i söder. Några år senare flyttades en timmerstuga benämnd Sörbo lusthus, senare Polhemsstugan, till parken. På 1820-talet tillkom kanalsystemet, holmarna och två halvmeterhöga vattenfall, så kallade skibord, och en kägelbana.¹⁷

¹⁰ Lind 2001, Strömquist 2006, Jeschke 2007, Berglund 2011, Kåks 2016.

¹¹ Nisser-Dalman 2006.

¹² Bauer 1990, 172-195.

¹³ <https://www.lansstyrelsen.se/uppsala/besok-och-upptack/kulturmiljoer/byggnadsminnen/engelska-parken-i-soderfors-bruk.html>

¹⁴ Bauer 1990, s 212-221.

¹⁵ http://www.mackmyrabruk.se/Dokument/Folder_Mackmyra_Bruk.PDF

¹⁶ Berglund 2011, s 60.

¹⁷ Ahlgren 1997-98.

Landskapsparken vid Klosters bruk började troligen anläggas kring år 1800, i anslutning till en tidigare anlagd formell trädgård. Eftersom någon genomgång av brukets räkenskaper inte gjorts i avseende på detta före 1813 är uppgiften osäker. På en karta från 1817 är stora ytor anlagda som en romantisk park. Parken präglas av sin närhet till vatten, särskilt i den så kallade Strömparterren, formad kring tre mindre holmar.¹⁸

Spåren efter en liknande, fast mindre, parkanläggning i Grängshammar uppmärksammas av Inger Berglund i *Trädgårdar i Dalarna*. Särskilt nämner hon holmarna i ån och ”Drottning Kristinas ridgrop” vid infarten till herrgårdsflygeln, som båda finns med på en karta från 1800-talet.¹⁹ Vad gäller Grängshammar har det dock saknats kunskap om när parken anlades och hur anläggningen utvecklats över tid.

Fig 3. Del av den nyrestaureerade Strömparterren i Engelska parken, Kloster. Foto i maj 2019: Helena Kåks.

¹⁸ Berglund 2017.

¹⁹ Berglund 2011, s 61.

Trädgårdar och parker som kulturarv och restaureringsobjekt

Trädgårdar och parker kan på samma sätt som byggnader rymma stora kulturvärden. Trädgårdar skiljer sig dock från byggnader genom sin föränderliga karaktär. Träd och buskar växer och blir större, grusgångar som inte rensas och kantskärs växer igen, siktlinjer som inte hålls öppna förlorar sin betydelse etc. Utan kontinuerlig skötsel urholkas många kulturhistoriska värden, eller går helt om intet.

Åtgärderna för att sätta en äldre trädgård eller park i stånd kan, beroende på platsens förutsättningar, viljeinriktning och ekonomi, ha olika inriktning och slutmål:

- Underhåll - parken/trädgården sköts och förnygras kontinuerligt för att bevara dess karaktär.
- Restaurering - parken/trädgården återställs till ett tidigare dokumenterat utseende.
- Rekonstruktion - parken/trädgården återskapas från att vara förändrad/försvunnen till ett tidigare dokumenterat utseende.
- Ny- eller omgestaltning - parkens/trädgårdens utseende förnyas och/eller förenklas.

Ur ett kulturhistoriskt perspektiv framstår inriktningarna underhåll och restaurering som minst problematiska, medan rekonstruktion respektive ny- eller omgestaltning är förknippade med fler överväganden. I realiteten rör sig nog de flesta projekt mellan flera av dessa inriktningar. Viktigt är därför att inför och under arbetet med ett projekt föra en kontinuerlig diskussion kring aktuella förutsättningar och konsekvenser av olika val. Ett väl underbyggt resultat förutsätter reflektion under hela processen.

År 1982 gjordes en internationell överenskommelse kring vård och underhåll av historiska parker och trädgårdar, det så kallade Florensdokumentet, antaget av ICOMOS, Unescos expertorgan för kulturmiljöfrågor. Där utvecklas ett antal principer för underhåll, restaurering och rekonstruktion av trädgårdar och parker. Tyngdpunkten ligger, trots ambitioner att vidga begreppen, på trädgårdar med tydlig arkitektonisk utformning.²⁰

Underhåll, restaurering och rekonstruktion av äldre trädgårdsanläggningar måste ta sin utgångspunkt i

detaljerad kunskap om anläggningens utformning och historia. Den ursprungliga strukturen, det befintliga växtmaterialet och originaldetaljerna ska i möjligaste mån bevaras. Växter – som trädgårdar till stor del består av – är viktiga både som unika exemplar och genetisk resurs. Också redskap och föremål med anknytning till trädgården kan ha mycket att berätta. Om och när olika element restaureras eller rekonstrueras bör det ske med utgångspunkt i tillgängligt källmaterial och/eller mer allmän kunskap om den aktuella tiden och platsen. Det som av olika anledningar inte går att bevara måste dokumenteras noggrant. Ibland finns inte tillräckligt mycket kvar för att kunna göra en restaurering eller ens en rekonstruktion. De kan då bli frågan om en omgestaltning.²¹

En restaurering måste också ta hänsyn till fortsatt skötsel. Historiskt sett har skötsel av trädgårdar och parker i högre ståndsmiljö gått hand i hand med billig arbetskraft. I dag är utmaningen att hitta sätt att effektivisera skötseln utan att de historiska värdena och hantverkskunskapen går förlorade. Under åren 2015-2017 drev Hantverkslaboratoriet vid Göteborgs universitet i samarbete med Riksantikvarieämbetet ett projekt inriktat på att utveckla kunskap om och metoder för skötsel av historiska trädgårdar. Projektet genererade bland annat ökad kunskap om skötsel av gräsytor, grusgångar och häckar.²²

I Dalarna påbörjades 2017 en restaurering av den engelska parken i Kloster, baserad på en historiskt förankrad restaureringsplan utarbetad av landskapsarkitekt Inger Berglund och driven av Stiftelsen Husbyringen, fastighetsägaren och Länsstyrelsen Dalarna.²³ Parken har till stora delar återställts till det utseende den hade 1817 och är från 2019 tillgänglig för allmänheten (se fig 3).

Vad gäller Engelska parken i Stjärnsund utarbetade Mattias Ahlgren, då student i landskapsarkitektur, 1997-98 ett förslag till restaureringsplan.²⁴ Någon mer omfattande restaurering har dock inte genomförts. Kanalerna är idag igenväxta, men parken hålls i övrigt öppen genom röjning och bete. En del björkar har nyplanterats genom Stjärnsunds träd förening.

20 Riksantikvarieämbetet, <https://www.raa.se/kulturarv/landskap/historiska-parker-och-tradgardar/om-historiska-parker-och-tradgardar/>

21 Flinck 2013, Tandre 2014, s 19 ff.

22 Holmqvist et al 2017, Nyman-Nilsson et al 2018, Lundberg et al 2018.

23 Berglund 2017.

24 Ahlgren 1997-98.

Metod och material

Syfte och frågeställningar

En restaurering av en historisk trädgård eller park måste bygga på kunskap om anläggningen, samt ta i beaktande fortsatt skötsel. Vårdprogrammet är det grunddokument där denna kunskap ska finnas samlad.²⁵ Syftet med detta arbete är följaktligen att ta reda på så mycket som möjligt om den samlade trädgårdsanläggningen i Grängshammar för att mot bakgrund av detta föreslå åtgärder för en restaurering av den del av den tidigare landskapsparken som ligger norr om bruksgatan²⁶ och här benämns Engelska parken. Följande frågeställningar har varit vägledande:

- Hur har den samlade trädgårdsanläggningen i Grängshammar sett ut och utvecklats över tid?
- När anlades den del som här benämns Engelska parken och vad kännetecknade denna del av anläggningen?
- Hur kan Engelska parken restaureras med hänsyn till historisk kunskap, platsens karaktär, önskan att göra den till ett besöksmål, samt en långsiktigt hållbar skötsel?
- Hur kan allmänheten få kunskap om hela den samlade trädgårdsanläggningen?

Fig 4. Del av Engelska parken med åns huvudfåra, sedd från bron. På holmen i bildens mitt växer några stora lärkträd. Bakom dessa skymtar kolhusruinen. Foto i november 2018: Helena Kåks.

²⁵ Flinck 2013, s 58.

²⁶ Avser vägen som skiljer Engelska parken från området kring herrgården, se t ex Olof Forsgrens karta från 1822 (fig 21).

Fig 5. Del av Engelska parken sedd från kolhusruinen. I förgrunden ses två av slaggpelarna och mellan dessa en del av åfåran och holmen med lärkträden. I bakgrunden skimtar den gula herrgårdsflygeln. Foto i april 2019: Helena Kåks.

Utgångspunkten för arbetet, både vad gäller den historiska delen och restaureringsförslaget, är platsen där trädgårdsanläggningen legat. Området, ca 0,5 ha, innefattar dels Engelska parken norr om bruksgatan, dels det område söder om vägen som inramar herrgården. Inom ramen för den historiska undersökningen har platsen inventerats för att kartlägga vad som eventuellt finns kvar av strukturerande element som holmar, murar, gångar, byggnader, större träd etc. Här har äldre kartor använts för jämförelser. Inom ramen för restaureringsförslaget har arbetet på plats handlat om att inom ramen för parken som helhet få en uppfattning om vattnets rörelser, trädens status, identifiera behov av röjning, möjligheter att skapa utblickar samt behov av/möjligheter att ta naturvårdshänsyn.

Eftersom större delen av arbetet gjorts under vintern och våren 2018-19 har det inte varit möjligt att inventera örtartade växter. My Ottosson, då trädgårdsmästarstudent vid Institutionen för

kulturvård, Göteborgs universitet, gjorde dock i juli 2018 en inventering av växtligheten i Engelska parken samt en del av området kring herrgården (se bilaga 1). Medlemmar i Dalarnas Botaniska Sällskap har under en följd av år rapporterat in arter från olika lokaler i Dalarna som går att ta del av sockenvis.²⁷

Det viktigaste källmaterialet för att följa trädgårdsanläggningens utveckling över tid är äldre kartor. Från Grängshammar finns flera sådana i lantmäteriverkets och lantmäteristyrelsens arkiv. Äldst är två kartor från 1760, där den äldre formella trädgårdsanläggningen finns inritad. Kartorna från 1800-talet är mer detaljerade vad gäller gångarnas sträckning, kvarterens och terrassernas indelning etc. Skalan vad gäller de senare är också korrekt, vilket visar sig när kartorna projiceras på dagens ekonomiska karta. En karta över området finns också från 1902. Samtliga kartor har tolkats, analyserats och jämförts med varandra och annat källmaterial.

²⁷ <http://www.dalafloren.se/sockenindex.htm>

Fig 6. Utsikt mot bruket, Grängshammar, Dalarna, 1811. Tuschteckning av Axel Fredrik Cederholm. Jernkontorets bildbank.

En annan viktig materialkategori är teckningar, målningar och fotografier. För att vara ett mindre bruk är Grängshammar ofta avbildat. Två av 1700-talets både skickligaste och flitigaste landskapsmålare besökte Grängshammar vid flera tillfällen i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. En av dessa var hovjunkaren och konstnären, sedermera ledamoten av Kungl Konstakademien, Gustaf Silfverstråhle, som hade släktanknytning till bruket. Han har lämnat efter sig målningar från Grängshammar daterade 1792, 1798, 1800 och 1811. Den andre var skådespelaren och konstnären Axel Fredrik Cederholm som gjorde ett flertal teckningar av miljöer i Grängshammar 1811. Flera andra konstnärer har också efterlämnat målningar och teckningar med motiv från bruket och dess omgivning.²⁸

Historikern Göran Samuelsson har visat att Cederholm var mycket noggrann när han återgav kulturlandskap och byggnader.²⁹ Egna jämförelser mellan Silfverstråhles bilder och samtida kartor visar även de på stor överensstämmelse.³⁰ Dessa målningar och teckningar kan därmed antas ge en trovärdig bild av hur det såg ut på Grängshammar under den aktuella perioden. Samuelsson påpekar också hur mycket information som teckningen förmedlar utöver kartan: detaljer och element som "växtlighetens utbredning, bebyggelsens utformning och storlek, nivåskillnader i landskapet, hägnader, gärdesgårdar mm."³¹ Utöver detta kan teckningarna också säga mycket om t ex hur människor var klädda, vilka arbetsredskap som användes, hur man höll i redskapen etc.³²

Utöver teckningar och målningar finns en del fotografier, främst foton från 1920-talet över nyttoträdgården söder om den södra herrgårdsflygeln. De delar av bildmaterialet som har bedömts vara av störst intresse för undersökningen har jämförts med annat källmaterial, bl a för att försöka fastställa ur vilket perspektiv motivet är gestaltat, samt tolkats i avseende på parkens utformning.

Räkenskaper och övrigt arkivmaterial finns i Grängshammars bruksarkiv, som numera ingår i Stora Enso AB:s arkiv, lokaliserat till Arkivcentrum Falun. Arkivet består framför allt av räkenskaper från åren 1688-1881. Räkenskaperna från perioden 1760-1810, och främst då den löpande bokföringen, har systematiskt gått igenom för att hitta uppgifter med anknytning till trädgårdsanläggningen, dess tillkomst, utveckling och skötsel. Utöver detta har en del nedslag gjorts vid senare tidpunkter som bedömts som intressanta. Också det övriga arkivmaterialet har gått igenom och några dokument av intresse plockats ut.

²⁸ Konstakademien äger Silfverstråhles efterlämnade skissböcker. Ett flertal av Silfverstråhles och Cederholms målningar och teckningar finns tillgängliga digitalt i Jernkontorets bildbank (<https://www.jernkontoret.se/sv/bildbank1/>). Där finns också andra motiv från Grängshammar av Thersner, Hertenberg m fl. Traditionen att måla av miljöer i Grängshammar upprätthålls i dag av Lars Wieslander, som äger och bebod herrgården.

²⁹ Samuelsson 2006, s 706.

³⁰ Se exempelvis fig 31 som föreställer backen norr om den norra flygelbyggnaden. Gångarnas sträckning stämmer helt med kartan från 1801.

³¹ Samuelsson 2006, s 706.

³² Samuelsson 2006, s 722.

2. Trädgårdsanläggningens historia

Grängshammars bruk – verksamhet och ägare under 1700- och 1800-talen³³

Grängshammars bruk uppstod vid strömmen mellan sjöarna Stora Ulfsjön och Grängen i södra Dalarna. Det tidigaste skriftliga belägget är från 1473, då den då öde Grängeshyttan köptes av Ingald Nilsson i Gruvkarlby. Under de följande århundradena gick verksamheten från att vara en hytta för produktion av tackjärn ägd av bondebergsmän till ett stångjärnsbruk ägt av brukspatroner. Den nya eran inleddes 1624 då landshövding Petter Kruse, adlad Krusebiörn, tog över verksamheten. Han lät uppföra en ny hammarsmedja med tre hammare, såg och mjölkvarn. Samtidigt bytte platsen namn till Grängshammar.

Under hela 1700-talet styrdes bruket av familjen Silfverstråhle. Stångjärnsproduktionen skedde då vid fyra härdar och två hamrar. Grängshammar kom i familjens ägo genom att Catharina Utterclou,

vars far ägde bruket, kring sekelskiftet 1700 gifte sig med assessor Isak Enander, adlad Silfverstråhle. Deras son, kammarherre Carl Ludvig Silfverstråhle, övertog bruket 1725. När han 25 år senare dog i en druckningsolycka föll ansvaret för verksamheten på hustrun Christina Birgitta. Parets son Carl var då bara fem år. Sonen växte emellertid upp, blev major och övertog så småningom bruket.

Major Carl Silfverstråhle tillhörde den nya generation brukspatroner som bosatte sig på bruken och personligen engagerade sig i driften. Han var gift två gånger. Hans första hustru var dotter till en av hans kusiner och hette Elsa Catharina Franc. Hon gick bort 1784, bara 31 år gammal. Två år senare friade Carl till Beata Charlotta Rosenberg, dotter till krigsrådet Anders Rosenberg på Kloster. De gifte sig på julafton 1786 och fick 15 år tillsammans.

Fig 7. Utsikt mot Grängshammar från öster. T v herrgården med säteritak, två nybyggda flyglar och framför dessa matbod, köksbyggnad, vedbod, sädesbod etc. T h ladugården. Lavering av Gustaf Silfverstråhle omkring 1800. Jernkontorets bildbank.

³³ Avsnittet bygger på C S[ahlin] 1904, Hillerström 1973, Dicander 1999 Wieslander år 2017, Forsgren 1981.

Bruket gick mycket bra under Carl Silfverstråhles tid. År 1798 avled den då 51-årige brukspatronen i lungtuberkulos och Beata Charlotta fick som änka ta över ansvaret för bruket. Några år senare gifte hon om sig med landshövding Johan af Nordin, som också var ägare till Forsbacka bruk i Gästrikland. Ansvaret för Grängshammar togs då över av den tidigare maken Carls och hans första hustru Elsa Catharinas son, som också hette Carl. Den senare var husarrytmästare, men lämnade sin tjänst inom militären för att år 1800 bosätta sig på Grängshammar. Sju år senare blev han ensam ägare till bruket efter att ha köpt ut sina halvsyskon. År 1812 gifte han sig med prästdottern Charlotta Sehlstedt från Stora Tuna. Affärerna hade då börjat gå sämre. Sjunkande järnpriser och växande skulder gjorde så att bruket år 1816 gick familjen Silfverstråhle ur händer.

På initiativ av den skicklige ingenjören kapten mechanicus Olof Forsgren togs Grängshammar över av ett bolag med flera kapitalstarka intressenter, lett av Forsgren själv. Forsgren var sedan 1808 gift med Eva Christina Dufwa från det närliggande Hovgården, Stora Tuna, vars föräldragård de också arrenderade. Han hade länge rört sig i kretsarna kring familjen Silfverstråhle. Sedan 1794 hade han varit anställd av ovan nämnde Johan af Nordin, senare gift med änkan efter major Carl Silfverstråhle, Beata Charlotta Rosenborg. Under en kort period 1803-1804 hade han dessutom varit inspektör vid Klosters bruk som då drevs av Beata

Charlottas bror Anders. Det innebar dock inte att övertagandet gick smärtfritt. Rosenborgs på Kloster gjorde bland annat ett misslyckat försök att stämma de nya ägarna till Grängshammar.³⁴

Det nya bolaget, lett av Forsgren, satsade stort för att åter få fart på verksamheten. Det innebar även att stora delar av bruks- och bostadsbebyggelsen omskapades. 1822 stod en ny hammarsmedja klar och 1834 ett nytt stort kolhus. Privilegier för en knipphammarsmedja utfärdades 1827, för en lancashirehärd 1846. För att underlätta transporter av järn från Ulfshyttan till Grängshammar anlade Forsgren en kanal mellan Dammtjärnen och Stora Ulfsjön, och för transporter till Smedjebacken en ny väg mellan Grängshammar och Bondhyttan. Han utvecklade en metod att bygga av slaggflis, en restprodukt från järnframställningen, och lät av detta material även uppföra nya arbetarbostäder, magasin, trösklada och en åttkantig kyrka. Forsgren var verksam till och med år 1855. Han deltog då i uppbyggnaden av Smedjebackens valsverk, 81 år gammal. Han gick bort 1862.

Med 1860-talet kom svåra tider för bruken. Under 1870-talet började det nya järnverket vid Domnarvet uppföras och Grängshammar konkurrerades ut. Stångjärns- och knippsmidet lades ned 1877. År 1886 tog Ulfshytte Jernverks AB över all kvarvarande verksamhet och flyttade den till Ulfshyttan. Bolaget fortsatte dock att driva jordbruket i Grängshammar.

³⁴ Forsgren 1981, s 81.

Herrgården

Herrgården i Grängshammar ligger på en höjd med utsikt över bruket och det omgivande landskapet. Platsen är väl vald. Med placeringen på höjden syntes herrgården på långt håll. Ägarfamiljen kunde se ut över sin egendom och manifesterade samtidigt sitt inflytande. Vad gäller trädgårdsanläggningen är det tydligt hur den först samkomponerats med och sedan utvecklats i samklang med herrgårdskomplexet.

Av flera laveringar och teckningar från slutet av 1700-talet framgår hur herrgården då såg ut. Huvudbyggnaden hade säteritak och flankerades av två flyglar. Säteritaket (eller karolinertaket) blev vanligt under stormaktstiden och framåt. Det visade att gården var en frälsegård (ett säteri) och därmed befriad från "vanlig" skatt. Däremot betalade bruksägaren skatt på de produkter som bruksrörelsen genererade. Det typiska säteritaket hade två takfall med en mellanliggande våning. En akvarell av Gustaf Silfverstråhle visar att huvudbyggnaden var rödfärgad, den tidens sätt att efterlikna rappning/tegel.³⁵ I anslutning till huvudbyggnaden med flyglar låg flera andra hus, bland andra en köksbyggnad. Silfverstråhle har också gjort flera laveringar där herrgården finns avbildad.³⁶

År 1777 byggdes en ny ladugård. Räkenskaper från det året berättar om utgifter för timmer, fönster och smidesarbete till ladugården, och året därpå om en ny ladugårdsinredning.³⁷ Under 1780-talet började även bostadshusen omskapas. Då revs de bägge flyglarna och ersattes av nya i annan stil. Den norra flygeln, som fortfarande står kvar, har initialerna CS (Carl Silfverstråhle) och året 1784 inhugget i en grundsten. Samma år genomfördes "Witlimning

i gamla Byggningen"³⁸, vilket tyder på att den då var tänkt att användas ännu ett tag. Ambitionerna i samband med byggarbetena var höga. Ett bevis på det var att dekorationsmålaren Johan Nils Asplind, med verkstad i Falun, vid flera tillfällen anlätades för målningsarbeten vid Grängshammar.³⁹ Asplind hade hög status. Han hade målat interiörer i landshövdingeresidenset i Falun och ett stort antal herrgårdar i Gästrikland och Dalarna, däribland Stjärnsunds herrgård.⁴⁰ Räkenskaperna i Grängshammars bruksarkiv berättar vid samma tid också om ett stort inköp av möbler, däribland "1 mahognybyrå med äkta skiva, 1 stor spegel, ett mahognyskrivbord, 1 pelarbord med italiensk skiva, tapetgarneringar, 1 nymodig canape..."⁴¹

Major Carl Silfverstråhle hade 1773 övertagit bruket och gift sig med Elsa Catharina Franc två år senare. Affärerna gick bra, vilket möjliggjorde byggprojektet. Mest akut måste det ha varit att få ordning på ladugårdsdelen, först därefter kunde omskapandet av bostadshusen inledas. I början av mars samma år som grunden till den norra flygeln lades gick dock Elsa Catharina bort. Istället blev det Beata Charlotta Rosenborg som två år senare fick flytta in i flygeln tillsammans med Carl och hans lille son, som också hette Carl. Bröllopet blev en stor tillställning. Räkenskaperna berättar om utgifter för traktering (öl, brännvin och tobak) till de smederna och det bruksfolk som i flera omgångar arbetade med den äreport som restes. Traktering i form av öl och brännvin gavs också åt "de som tände och lyfte lamporna på äreporten" när brudens far, krigsrådet Anders Rosenborg anlände från Kloster julaftonen 1786.⁴² Carl och Beata Charlotta fick tillsammans sex barn, varav två dog som mycket små.

35 Kopia hos Lars Wieslander på Grängshammars herrgård, original hos Konstakademien, Stockholm.

36 Se t ex fig 7.

37 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1777, volym 1090 och 1092.

38 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1784, volym 1109.

39 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1787, volym 1118, journal 1791, volym 1130.

40 Nisser Dalman 2006.

41 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1786, volym 1115.

42 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1787, volym 1118.

Fig 8. Utsikt över bruket från norra sidan, Grängshammar. Akvarell av Gustaf Hertenhielm 1795. Den rödfärgade gården längst till höger i bild är inspektorsbostaden. Akvarell hos Stiftelsen Stora Kopparberget, Falun.

År 1802 brann huvudbyggnaden på Grängshammar ner. En odaterad ritning på ett nytt Corps de logi visar en karaktärsbyggnad i två våningar med souterrängvåning.⁴³ Ritningen är signerad Gustaf Silfverstråhle, som var farbror till den dåvarande ägaren av bruket, husarrytmästare Carl Silfverstråhle. Silfverstråhles förslag till huvudbyggnad skiljer sig stilmässigt från de flyglar som byggdes med början 1784. Möjligen

kan detta tyda på att Silfverstråhles ritning kom till innan flyglarna byggdes. Att han vistades på Grängshammar redan då finns det tecken på i brukets räkenskaper.⁴⁴ Borde han annars inte i högre grad ha anpassat huvudbyggnaden efter flyglarna? Eller fanns det ett annat förslag till huvudbyggnad i samma stil som flyglarna? Tanken måste i alla fall ha varit att också huvudbyggnaden så småningom skulle ersättas av en ny.

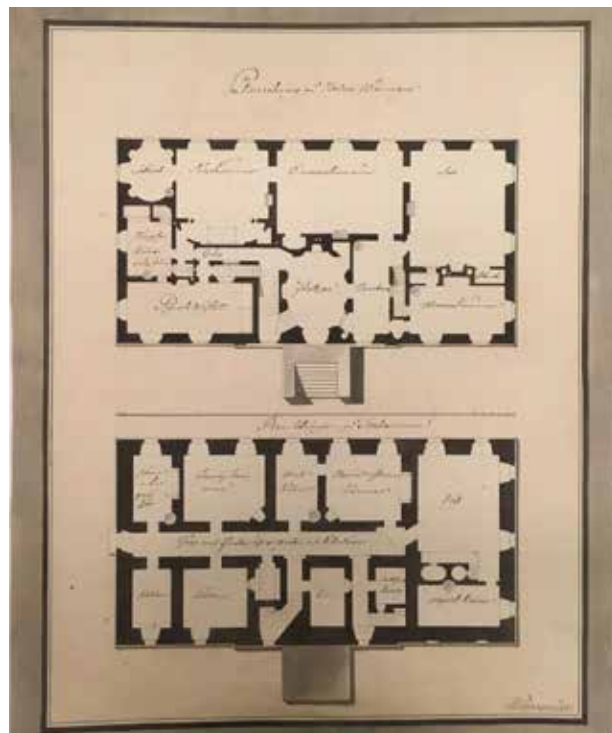
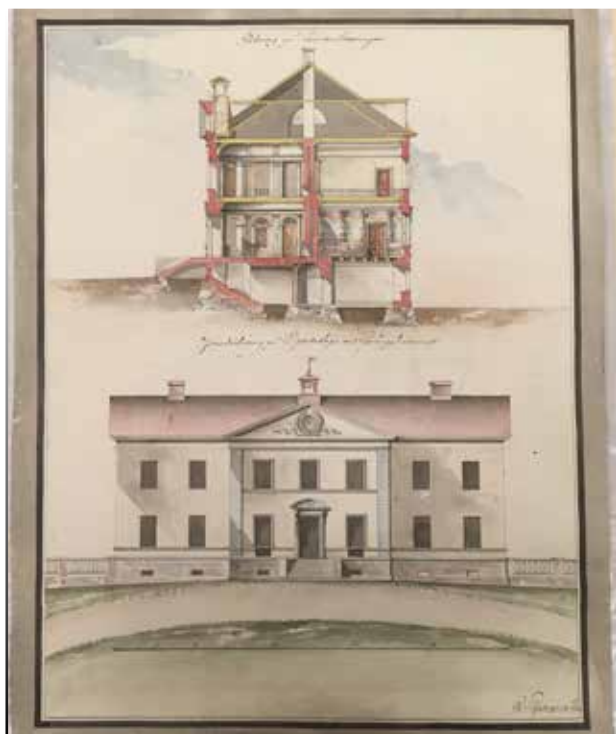

Fig 9-10. "Fasadritning på Corps de logi vid Grängshammar". Odaterad ritning samt rumsplaner av Carl Silfverstråhle. Grängshammars bruk i Stora Enso AB:s arkiv.

⁴³ Wieslander 2017, s 33. Stora Enso AB:s arkiv, fasadritning och rumsplaner AA-10376, AA-10378.

⁴⁴ Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1783, volym 1105. Där det bl a står att "Hofjunkaren Gustaw Silfverstråhle" inhandlat "minutjern" från smedjan.

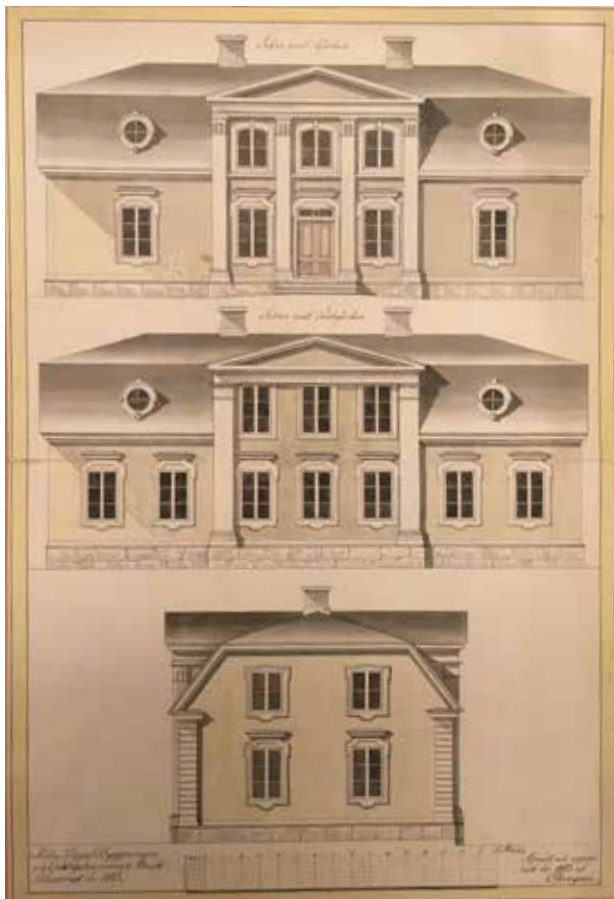

Fig 11. "Södra Flygel Byggnaden på Grängshammars Bruk Reparerad år 1843." Fasadritning av mechanicus Olof Forsgren, som själv bodde i huset. Grängshammars bruk i Stora Enso AB:s arkiv.

Efter branden satte dock lågkonjunkturen stopp för vidare byggnationer. När Grängshammar bytte ägare 1816 var Olof Forsgren den av delägarna som bosatte sig på bruket. Husarrytmästare Carl Silfverstråhle bodde dock kvar i den södra herrgårdsflygeln till året därpå, medan familjen Forsgren flyttade in i inspektorsbyggnaden. Där var det trångt och kallt.⁴⁵ Så småningom kunde Olof och Eva dock flytta in med sina barn och Evas föräldrar i den södra flygeln. Den ansågs säkert som både tillräckligt stor och ståndsmässig och kom att kallas "kaptensflygeln". Att bygga en ny huvudbyggnad var inte längre aktuellt.

De två flyglarna finns på ritningar gjorda av Olof Forsgren 1843, nästan 60 år efter det att de byggdes. År 1942 brann den södra flygeln ner. Den norra flygeln är det enda som i dag återstår i byggnadsväg av herrgårdskomplexet. Kvar efter huvudbyggnaden är en källare och de terrasseringar som omgav den.

⁴⁵ Forsgren 1981, s 76 ff.

Trädgården på Elseholm

Major Carl Silfversträhles första hustru, Elsa Catharina Franc, gick bort i sjukdom början av mars 1784. Hennes minne lever kvar i namnet Elseholm, som är namnet på den tidigare Laggarholmen i Stora Ulfsjön. På nordöstra delen av ön byggdes en liten gård med tillhörande trädgård och en stenpir. Enligt uppgift ska den ha uppförts som "lustherrgård" av major Carl Silfversträhle för att hustrun där skulle få vila från hammarslag och andra ljud från bruket.⁴⁶ Av räkenskapsböckerna att döma byggdes den 1780-81. Namnbytet skedde 1780 då "Laggaröhn" och Elseholm förekommer parallellt. Efter det används bara Elseholm, eller någon gång Elsaholm. Elseholm återkommer sedan regelbundet som utgiftspost i räkenskaperna. Den märkligaste utgiften återfinns i 1785 års Journal. Kontot "Elsaholms Omkostnads Räkning" belastas där med en utgift för "en levande Hara derstädes." Var haren tänkt som ett pittoreskt inslag på ön? Hölls den i en inhägnad – eller hur gick det annars med trädgården?

Om uppgiften att "lustherrgården" byggdes till Elsa Catharina stämmer bör trädgården ha tillkommit någon gång kring år 1780. Paret gifte sig 1775. Nio år senare gick Elsa Catharina bort. Konstnärerna Gustaf Silfversträhle och Axel Fredrik Cederholm besökte år 1811 Elseholm i syfte att måla av husen och trädgården. Då hade Carl och Elsa Catharinas son, ryttmästare Carl Silfversträhle, tagit över bruket. På Gustaf Silfversträhles målningar framträder Elseholm med en välkött liten trädgårdsanläggning med sandgångar, formklippta häckar, prydnadsplanteringar och en voljär för fåglar. I så måtto representerar Elseholm i huvudsak ett äldre trädgårdsideal. Det framgår också av konstverken att Silfversträhle nog var den mest trädgårdsintresserade av de två. Han avbildar olika delar av trädgården i detalj, medan Cederholm håller sig på avstånd.

Elseholm är idag upptaget i fornminnesregistret. Grunder efter huvudbyggnad och flygelbyggnad samt tre ytterligare hus och en terrassering finns kvar.⁴⁷ Det ska också gå att se rester av trädgårdsgångar och den stenpir där herrskapet vid sina besök förtöjde båten.

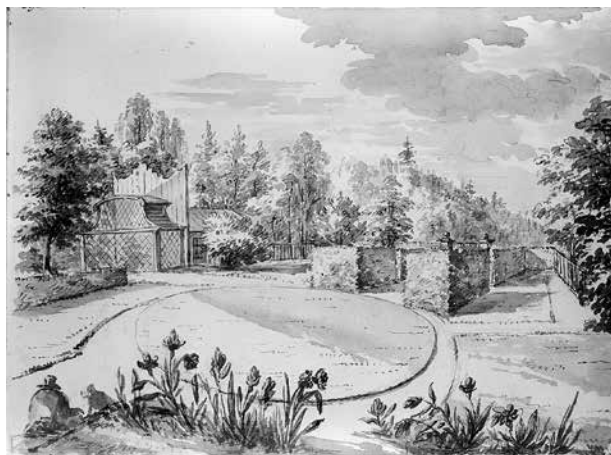

Fig 12. Trädgården vid Elseholm. T v syns en voljär för fåglar. Formklippta häckar och perfekt kantskurna gångar vittnar om det trädgårdsideal som föregick landskapsparkernas. Lavering av Gutaf Silfversträhle 1811. Jernkontorets bildbank.

Fig 13. Elseholms gård under Grängshammar. Tuschteckning av Axel Fredrik Cederholm 1811. Jernkontorets bildbank.

⁴⁶ Hillerström 1973. Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1780, volym 1097, journal 1781, volym 1100, journal 1785, volym 1112.

⁴⁷ Fornsök, Grängshammar.

Fig 14-15. Elseholm. Laveringar av Gustaf Silfverstråhle 1811. Den översta bilden visar gården från sidan med flyglarna t v. Den nedre bilden föreställer baksidan av huvudbyggnaden.

Kartorna berättar

Hur trädgårdsanläggningen kring Grängshammars herrgård utvecklades under 1700- och 1800-talen går att följa med hjälp av kartor.

Den tidigaste kartan över Grängshammars bruk är från 1725. Där finns herrgården, smedjan och vad som får antas vara smedsbostäderna utritade som symboler. Inga trädgårdar finns markerade. Värda att notera är dock några små cirkclar i området

norr om den holme som senare skulle ingå i landskapsparken. Cirkklarna kan tolkas som stora stenar eller små holmar. Kanske skapades parkens holmar med dessa som utgångspunkt? Värde att notera är också den lilla utbuktningen där ån viker av mot nordost. Eller är det en liten damm vi ser? Också denna utbuktning/damm erbjöd naturliga förutsättningar att bygga vidare på när en större damm senare grävdes ut i den blivande parken.

Fig 16. Utsnitt ur karta över Grängshammar 1725. Geometrisk avmätning, Lantmäteristyrelsens arkiv.

Fig 17. Utsnitt ur karta över Grängshammar 1760. Rågångsätgård, Lantmåterimyndigheternas arkiv.

Från 1760 finns två kartor, varav den ena (fig 17) omfattar hela bruksbebyggelsen med omgivande jordbrukslandskap. Herrgården är utritad med huvudbyggnad och två flyglar samlade kring en gårdsplan täckt av sand eller grus och kringbyggd med någon form av plank eller staket. Öster om herrgården ligger ladugården med flera byggnader samlade kring en fägård. I strandkanten nedanför herrgården ligger ett brygghus och en brygga. På den södra delen av holmen är hammarsmedja, såg och spikhammare utmärkta. På den norra delen av holmen ligger ett kolhus. Ytterligare ett sådant finns alldeles intill, på åns västra strand. Några stenar eller småholmar finns inte utritade norr om holmen, däremot är åns utbuktning åt öster tydlig.

Den trädgårdsanläggning som möter oss är en ren barockanläggning med en terrasserad yta i tre plan bakom mangårdsbyggnaden. Terrasserna i den branta sluttningen ner mot Dammsjön har samma bredd som huset. Söder om den södra flygeln finns

en inhägnad yta. Den är indelad i fyra kvarter och betecknad som "Trädgård" på kartan. Ena hörnet av denna trädgård går ända ner mot Dammsjön, vilket innebär att ytan delvis var sluttande. Vi kan anta att den, efter mönster från andra liknande trädgårdar, åtminstone delvis var avsedd för fruktträd.

Öster om herrgårdsområdet ligger "Kålhagen" där rova, vitkål och kålrot och eventuellt även andra köksväxter odlades på åkermark. Västerut ligger smedsbostäderna omgivna av "Smedernes Trädgårds Täckor" där brukets anställda fick odla det de behövde. En del av lönen kunde kvitteras ut i form av spannmål (korn, havre eller "bland" som var korn och havre blandat) och ärter. En del spannmål odlades på plats, men mycket fick också köpas in. Det jordbruk som hörde till bruksrörelsen var baserat på både odling och boskapsskötsel. På kartan syns stängsel längs alla vägar. De behövdes för att förhindra djuren att gå in på åkrar och lindor på väg till utmarksbetet.

Fig 18. Utsnitt ur karta över Grängshammar omkring 1760. Gränsbestämning, Lantmäteristyrelsens arkiv.

Den andra kartan från 1760 är så gott som identisk med den första vad gäller bebyggelsens placering och trädgårdarnas form. Anläggningen är på kartan utritad i ett i övrigt tomt landskap,

vilket hänger samman med att den gjordes för att bestämma egendomens yttre gränser. Vägarnas och vattendragens sträckning är av samma anledning inte fullt utritade.

Fig 19. Utsnitt ur odaterad och osignerad karta över Grängshammar. Lantmäteriakter, Stora Enso AB:s arkiv.

I boken *Hyttor, hammarsmedjor och kvarnar i Silvberg* finns en avritning av en odaterad och osignerad karta, enligt uppgift hämtad ur Ulfshytte bruksarkiv. Originalen sägs vara från slutet av 1700-talet. Avritningen har visat sig vara ett utsnitt ur en större karta över bruket, vilken under arbetet med denna rapport återfunnits i Stora Enso AB:s arkiv.⁴⁸ På kartan är Herrgården omgiven av tre terrasser och två fyrkantiga vita ytor på ömse sidor om de två flyglarna. Fyrkanten i söder motsvaras av den "Trägård" som syns på kartorna från 1760. Norr om bruksgatan finns de holmar och den damm som på senare kartor (se fig 20 och 22) ingår som viktiga beståndsdelar i landskapsparken. Terrasserna har en mer konstfull utformning här än på senare kartor.

Till vänster om terrasserna, på en udde ut i Hålldammen/Smedsdammen, är utritat ett konstfullt utformat system av vad som kan antas

vara gångar med planteringar emellan. Också gården framför huvudbyggnaden är utformad på liknande vis. Visar kartan anläggningen som den såg ut eller är det en plan för en tänkt anläggning? Jämförelser med senare kartor och lämningarna efter terrasserna tyder på det senare. De terrassmurar som i dag finns kvar har en enklare form i överensstämmelse med de senare kartorna. Huvudbyggnaden på denna karta har en annan form än den huvudbyggnad i karolinerstil som stod på platsen fram till branden 1802. Vad gäller trädgården signalerar skissen önsketänkande eftersom en stor del av anläggningen består av slänter, dels mot bruksgatan, dels mot Hålldammen/Smedsdammen. Där marken sluttar så pass mycket skulle det inte fungera att anlägga exempelvis det system av gångar som kartan visar. Holmarna norr om bruksgatan stämmer inte heller med de senare kartorna – en detalj som delvis kan ha med brister i avritningen att göra men som även kan gå tillbaka på kartans karaktär av idéskiss.

⁴⁸ Hillerström 1973. Stora Enso AB:s arkiv, lantmäteriakter, Silvberg 48. Tack till arkivassistent Björn Pierrou som lyckades hitta originalkartan.

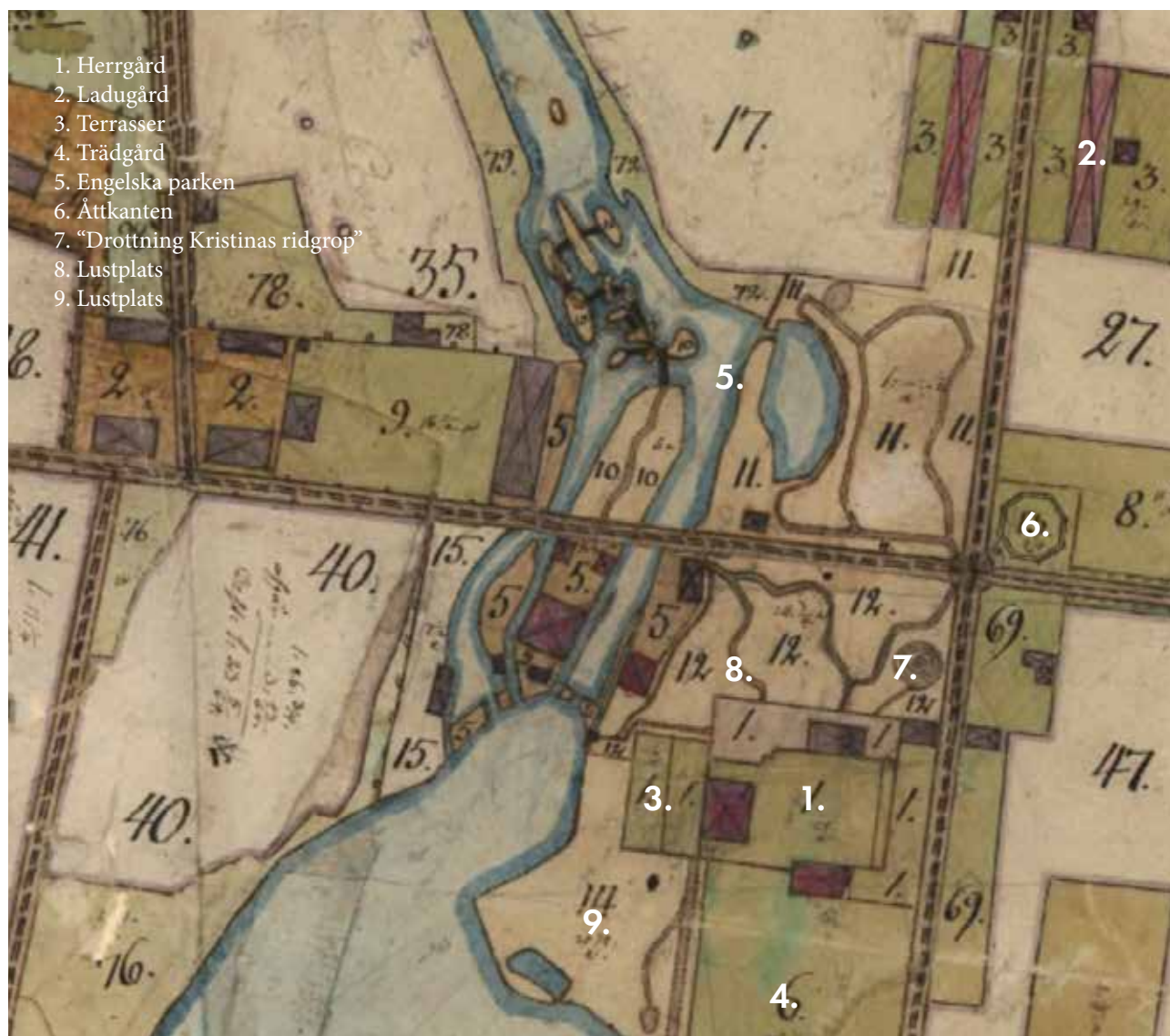

Fig 20. Utsnitt ur karta över Grängshammar 1801. Mätning, Lantmäterimyndigheternas arkiv.

På kartan från 1801 har herrgårdsbyggnaden och flyglarna fått mer kvadratiska former. Planket/staketet kring gårdsplanen är borta (jfr kartorna från 1760). Området omkring herrgårdsbyggnaderna betecknas på kartan som "Herregården, med afsattser och Sandplan". Ladugården är flyttad till en ny plats norrut. Smedjan, hammaren och sågen ligger kvar på sin plats. Det gör också kolhuset vid sidan av ån. Väster om kolhuset ligger nu "Inspectorsgården" med tillhörande kålgård i sluttningen ner mot kolhuset.

Trädgårdsanläggningen från 1760 finns kvar. Terrasseringen väster om huvudbyggnaden omfattar dock bara två terrasser. Den terrass som tidigare låg närmast vattnet verkar inte längre betraktas som en sådan. Söder om södra flygeln ligger "Säteriets Trädgård", dock utan några kvarter inritade. I övrigt är inte mycket sig likt. Kolhuset norr om

bron är borta. Holmen där det stod ingår nu i en landskapspark. Norr om holmen har ån vidgats och kompletterats med "åtskillige lustholmar", närmare bestämt elva stycken. Dessa är av varierande storlek, några mycket små, och förbundna med varandra. Det går att ta sig mellan holmarna och även att gå i land norr om kolhuset. Gröna markeringar antyder att holmarna är trädbevuxna.

Den lilla utbuktningen i åkröken har nu växt till en rejäl damm. Öster om den går flera promenadstigar förbundna som en slinga vars entré ligger i vägkorsningen mot ladugården. Nära bruksgatan har en liten bod tillkommit. Längst i norr finns en liten avlångt rundad yta i anslutning till promenadstigen – kanske en sittplats? Därifrån hade betraktaren fin utsikt över vattnet, holmarna och broarna. Hela det beskrivna området öster om ån betecknas som "En annan Lustplats".

På andra sidan bruksgatan mot lagården ligger ytterligare en lustplats: "En Dito, kallad Åttkanten". Den är liten och gränsar i norr och öster mot ett "Potates Land". Den åttkantiga formen antyder att det kan handla om någon form av omgärdad sittplats, kanske en berså?

Sluttningarna norr och sydväst om herrgården, tidigare troligen använda för slåtter av ängshö, ingår nu även de i den nya landskapsparken. I den sistnämnda sluttningen leder en stig från boningshuset ner till bryggan och bryggghuset. Nära strandkanten har anlagts en liten damm. Området norr om herrgården rymmer nu flera slingrande promenadstigar. Stigen längst österut leder till vägkorsningen och förbinder därmed parkdelen på södra sidan bruksgatan med "Åttkanten" och den del av parken som ligger öster om holmarna och dammen. I övrigt leder stigarna ner till ån, där det är lätt att ta sig vidare över bruksgatan mot entrén till "lustholmarna."

En intressant detalj i östra delen av området, nära norra flygeln, är vad som på kartan ser ut som en spiralformad stig, i dag kallad "Drottning Kristinas ridgrop". När groppen först började kallas så har inte gått att utröna. Traditionen säger, enligt grängshammarsbon Torkel Hedgren, att drottning Kristina gästade Grängshammar och då red i groppen samt planterade några ekar i närheten.⁴⁹ Det troliga är dock att den spiralformade groppen kom till i samband med anläggningen av parken under sent 1700-tal och att den är ett uttryck för viljan att förse landskapsparken med överraskande detaljer.⁵⁰

Kartan visar också var ytterligare nyttoodlingar var placerade. På andra sidan bruksgatan sydost om herrgårdsanläggningen, mitt i den tidigare "Kål-Hagen" (fig 17, längst t h) ligger "Säteriets Kål-Land". Säteriet hade, som tidigare nämnts, också ett potatisland (fig 20, i original nr 8 på kartan).

49 Hedgren, uå. Se även klipp ur Falu-kuriren 1930. Se Wieslander 2017, s 63-65, för ett resonemang kring ridgropens historia.

50 Olausson 2001.

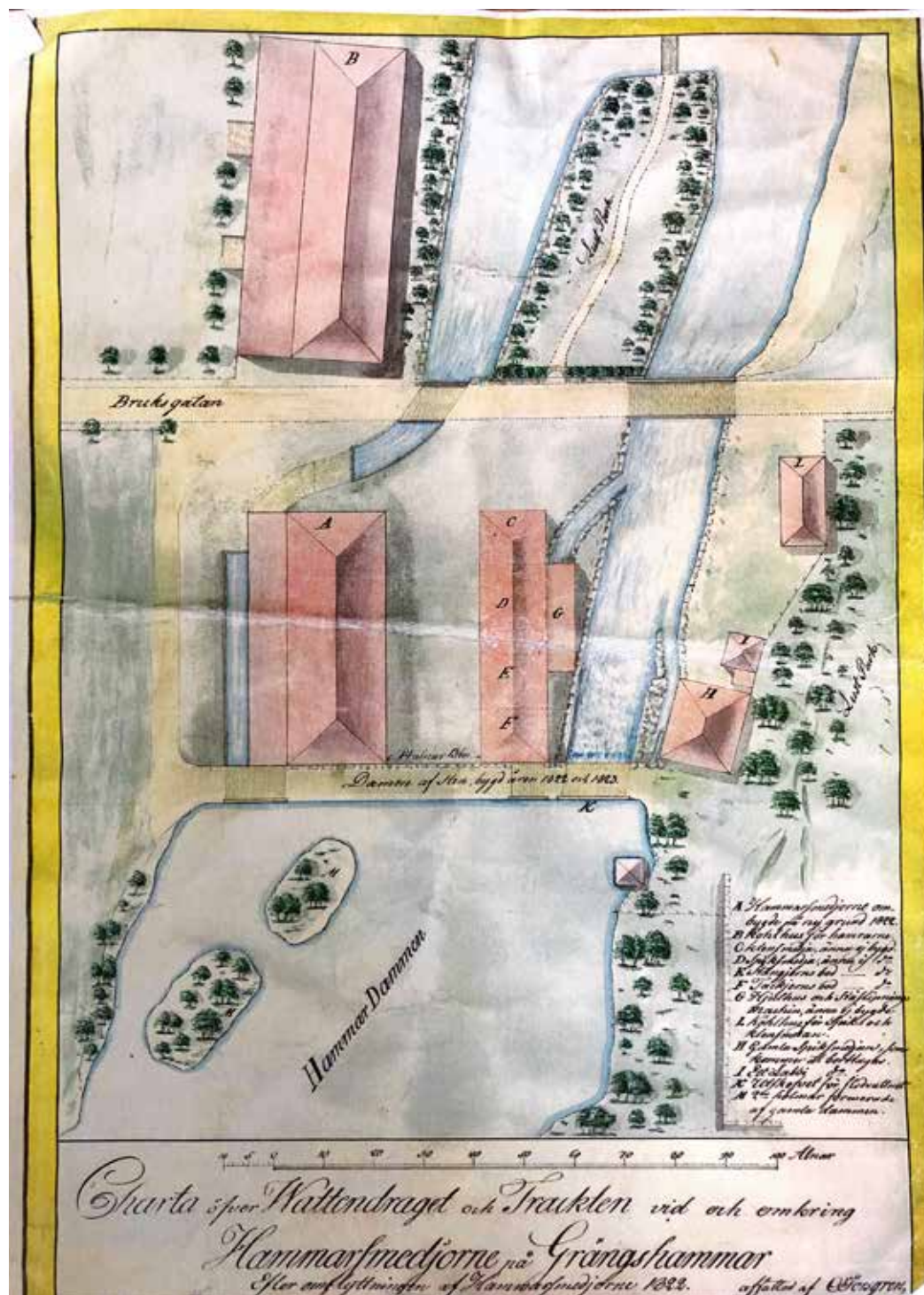

Fig 21. "Charta öfver Wattendraget och trakten vid och omkring Hammarsmedjorne på Grängshammar Efter omflyttningen af Hammarsmedjorne 1822."

Från 1822 finns två kartor ritade av Olof Forsgren över "Wattendraget och trakten vid och omkring Hammarsmedjorne på Grängshammar Efter omflyttningen af Hammarsmedjorne." Den ena kartan visar hur området såg ut före ombyggnaden, den andra efter. På dessa kartor finns en mindre del av parkanläggningen med. Området mellan herrgården och ån betecknas som "Lust-park". Det gör också holmen norr om bruksgatan där promenadstigen norrut är intakt. De mindre

holmarna ligger utanför kartbilden. Det framgår också att området är bevuxet med träd. Vad gäller den större holmen skulle kartan kunna tolkas som att träden står glest längs långsidorna, mellan stigen och vattnet. Också strandkanten längs kolhusets långsida är trädbeklädd. I den omgjorda dammen, nu kallad Hammar-dammen, har två konstgjorda holmar tillkommit, sannolikt skapade av sten och massor från bygget. Förbindelse till respektive mellan dessa två holmar saknas.

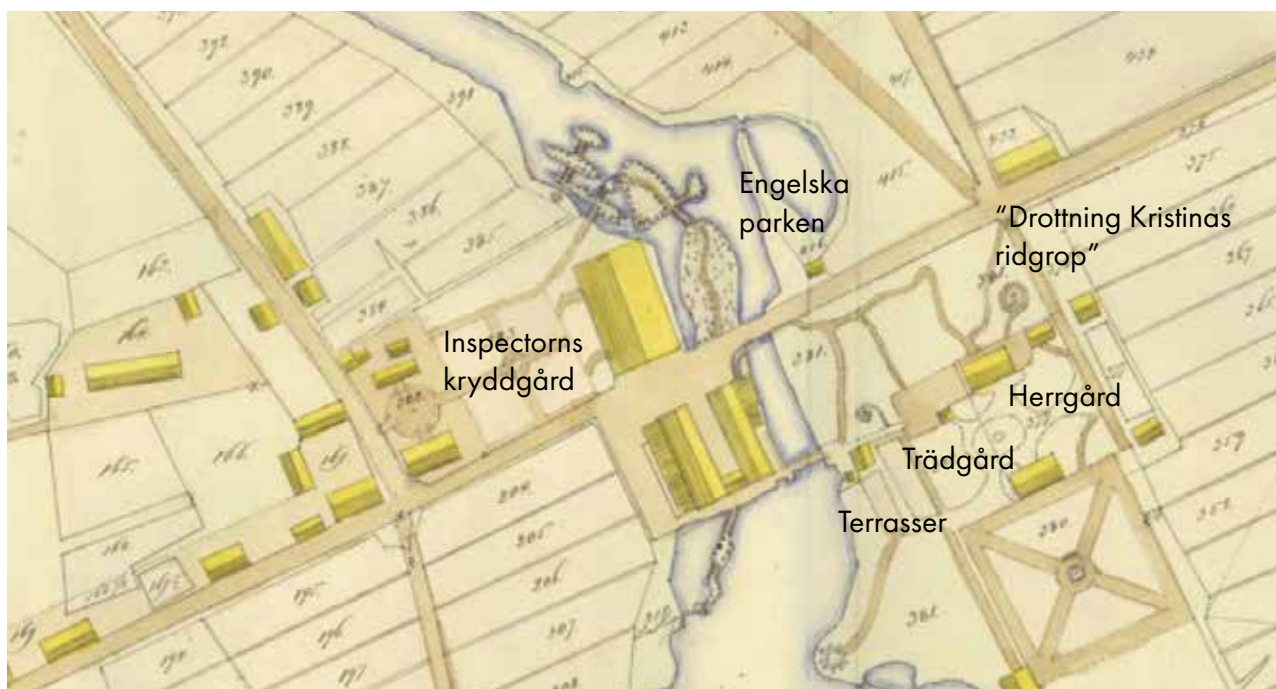

Fig 22. Utsnitt ur karta över Grängshammar upprättad i samband med storskifte 1838. Lantmäteristyrelsens arkiv.

År 1838 inleddes storskifte i Grängshammar. I samband med det upprättades flera snarlika kartor. På kartan från 1838 har Hammarsmedjan och området däromkring genomgått en stor ombyggnad, vilket medfört att holmen och vattnet söder om bruksgatan till stora delar byggts över. Bara åns huvudfåra är öppen. På herrgårdsområdet är huvudbyggnaden borta, omintetgjord i en brand 1802. På husets plats ligger nu en "Trädgård". Även norrslutningen och slutningen ner mot Dammsjön, på 1801 års karta kallade lustplatser, betecknas nu som trädgårdar.

På kartan från 1838 (fig 22) är de två terrasserna nedanför den tidigare huvudbyggnaden kvar. Den nedre har dock krympt eftersom den fått lämna plats åt en mindre byggnad. Ytan söder om södra flygeln är nu indelad i fyra triangelformade kvarter, omgärdade av vad som kan antas vara sandgångar. Centralpunkten, där gångarna möts, är markerad med en cirkel. Den kan antas beteckna någon typ av blickfång, kanske en urna med en hög växt. Området har bytt namn från trädgård till kryddgård, vilket kan tolkas som att det gått från att i första hand rymma fruktträd till odling av kryddor och mer exklusiva köksväxter, som morötter, persilja och sallat. Också inspektorns tidigare kålgård på andra sidan ån har bytt namn till

kryddgård och delats in i kvarter med en liknande centralpunkt. I slutningen ner mot Dammsjön har promenadstigen fått en ny sträckning och leder nu ner till en lustplats vid vattnet. Den lilla dammen vid strandkanten är kvar. I norrslutningen är gångsystemet intakt, liksom "Drottning Kristinas ridgrop". En liknande något mindre spiralformad formation har tillkommit norr om terrasserna.

Större delen av Engelska parken är intakt sedan 1801 med systemet av holmar och den grävda dammen. Antalet "lustholmar" har dock minskat från elva till sex, den stora holmen norr om bron ej inräknad. Från promenadstigen över holmarna är det möjligt att gå iland norr om kolhuset och den vägen nå inspektorsgårdens kryddgård. Dammen är nu inhägnad med någon typ av stängsel som utgår från den lilla boden vid bruksgatan. Systemet av promenadstigar öster om dammen är borta. Det senare området betecknas nu som slog, alltså slåttermark. En ny väg har dragits snett åt nordväst genom området och gjort den tidigare fyrvägs korsningen till en femvägs korsning. Vägen leder till den nyuppförda kyrkan. Till den nordligaste av de två holmarna i Hammardammen går det nu att ta sig via en bro. Ytterligare en bro förbinder holmarna med varandra.

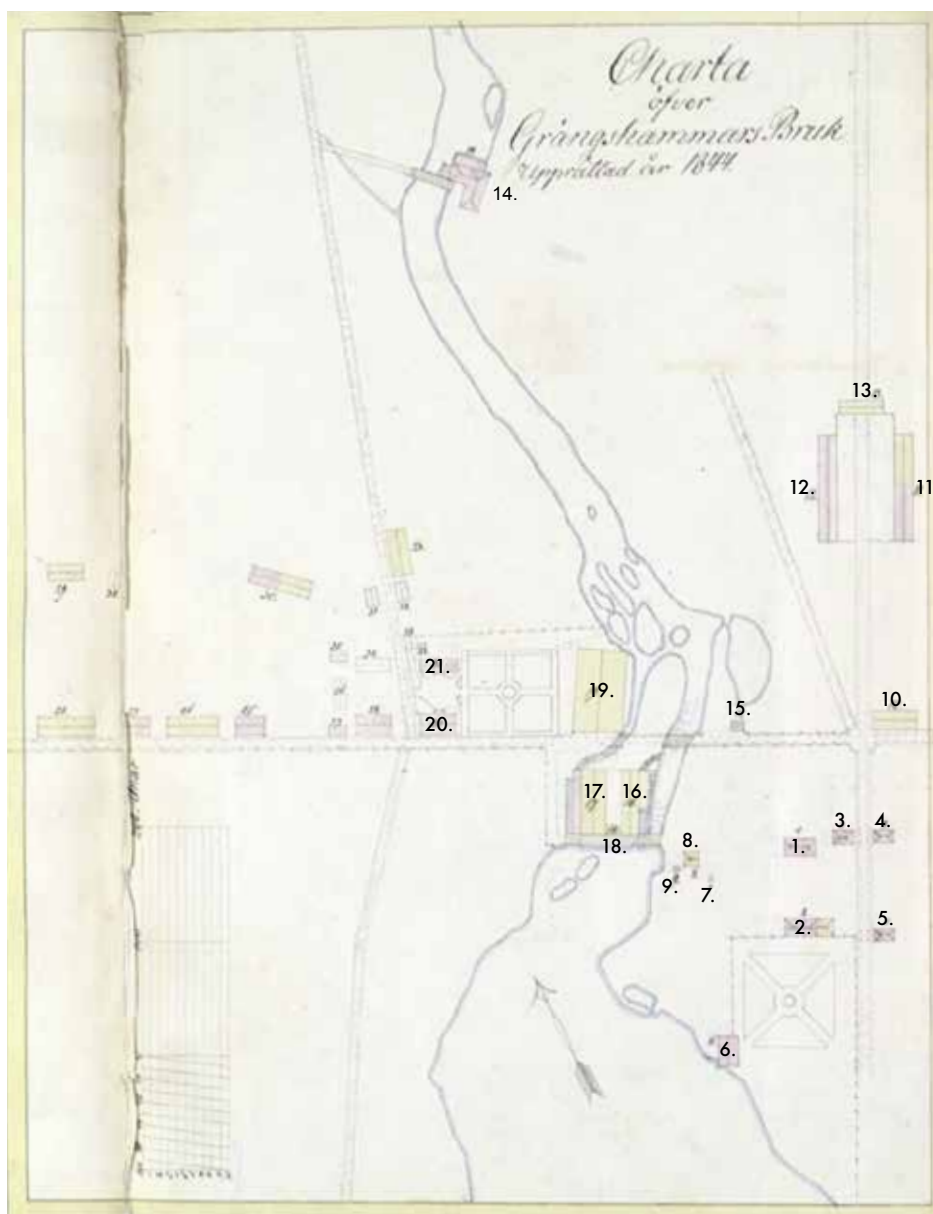

Fig 23. Karta över Grängshammar, upprättad 1844 i samband med brandförsäkring. Den visar brukets byggnader: 1. Norra flygeln. 2. Södra flygeln. 3. Köksbyggnad 4. Wedbod 5. Matbod 6. Brygghus 7-9 Avträde/Iskällare/Spruthus 10. Skolhus 11-13. Ladugård/wagnshus, loge, halmbod, redskapslider, stall 14. Tröskverksbyggnad 15. Materialbod. 16-18. Smedja/Hammarsmedja/Tackjärnsbod 19. Kolhus 20-21. Inspektorsbyggnad/Kontorsbyggnad. Väster om inspektorsgården finns bostäder och uthus för brukets smeder och arbetare. Brandförsäkringsverket, brandförsäkringar nr 18651-18700.

År 1844 upprättades en karta i samband med att en brandförsäkring togs för brukets byggnader. Detta skedde efter Olof Forsgrens stora omvandling av bruket. Eftersom syftet med kartan är att beskriva byggnadsbeståndet – det som skulle försäkras – är parkområdena inte utmärkta. Det framgår dock att de båda kryddgårdarna, herrgårdens och inspektorsgårdens, är intakta liksom Engelska parken med holmarna och dammen.

Kartan ger också en intressant inblick i vad de olika byggnaderna användes till. I femvägskorsningen har en ny byggnad uppförts, en skola. Den kom till 1826, nästan två decennier före inrättandet av allmän folkskola.⁵¹ Olof Forsgren uppmanade själv alla brukets invånare att skicka sina barn till skolan, vilket får betraktas som ett ytterligare uttryck för hans framsynthet.⁵²

⁵¹ Möller 1999, s 113.

⁵² Forsgren 1999, s 112.

Fig 24. Utsnitt ur karta över Grängshammar 1848. Storskifte, Lantmäterimyndigheternas arkiv.

På kartan från 1848 (fig 24) är trädgårdsanläggningen identisk med den på 1838 års karta (fig 22), fränsett att en av de mindre långsmala holmarna verkar ha delats i två. I Grängshammars bruksarkiv finns en inbunden bok med kartor över bruket från 1853 (fig 25 och 26). Även dessa är snarlika kartorna från 1838 och 1848. På alla dessa kartor är platsen för den tidigare huvudbyggnaden samt sluttningen sydväst om herrgården markerad som trädgård (på originalkartorna markerad med nr 381). En intressant detalj vad gäller kryddgården

söder om den södra herrgårdsflygeln (nr 380) är att gångarna kantas av tecken för någon form av vegetation, förmodligen träd (mörkgröna glest placerade punkter) och häck alternativt prydnadsväxter (ljusgröna tätt placerade punkter). Varje triangel rymmer tolv träd vilket gör totalt 48 stycken. Troligen är det fruktträd som avses. Att det åtminstone senare stod träd längs gångarna framgår av ett flygfoto från 1940-talet.⁵³ Av samma foto framgår också att det var denna del av trädgårdsanläggningen som brukades längst.

⁵³ Flygfoto av AB Flygtrafik Dals-Långed, hos Lars Wieslander, Grängshammars herrgård.

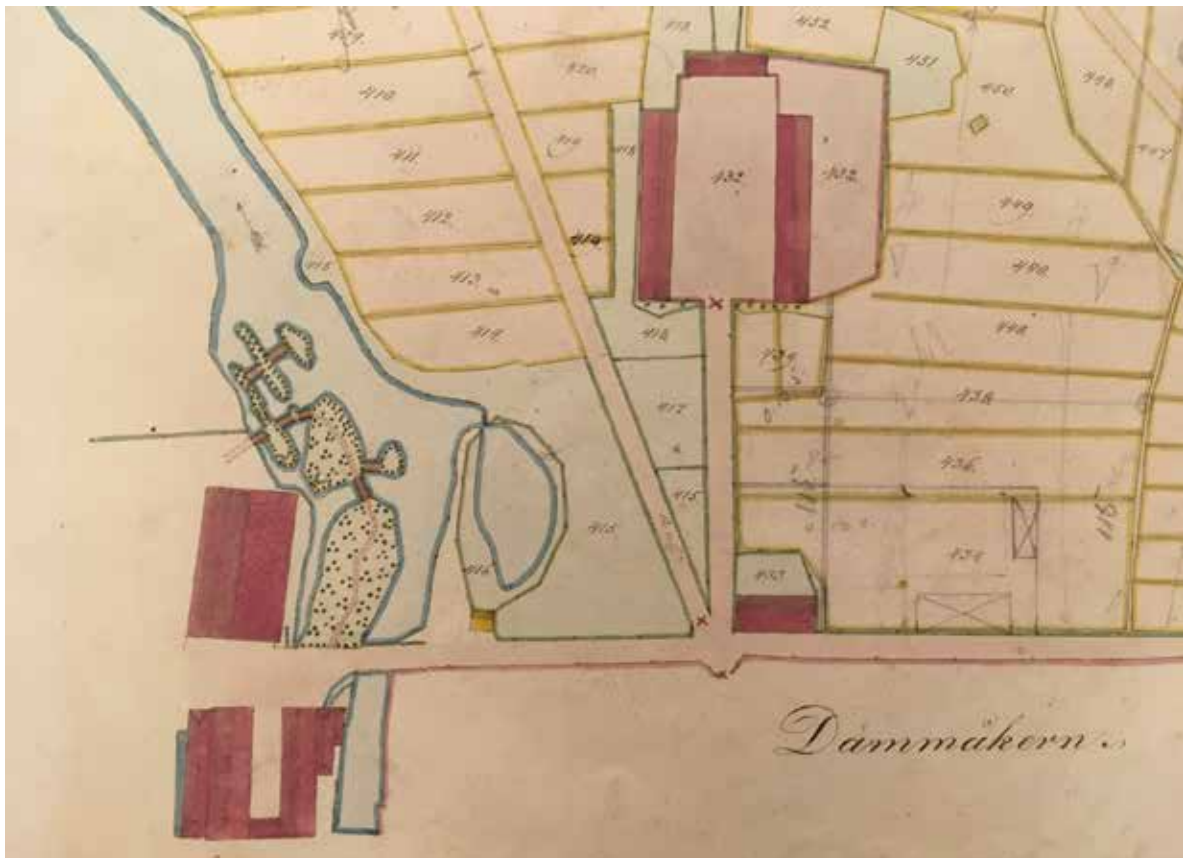

Fig 25. Utsnitt ur karta över en del av Grängshammar 1853 med landskapsparken norr om bruksgatan. Stora Enso AB:s arkiv, STORA kart- och ritningsregister, Grängshammars bruk 1853, Inägor, D-257/B18.

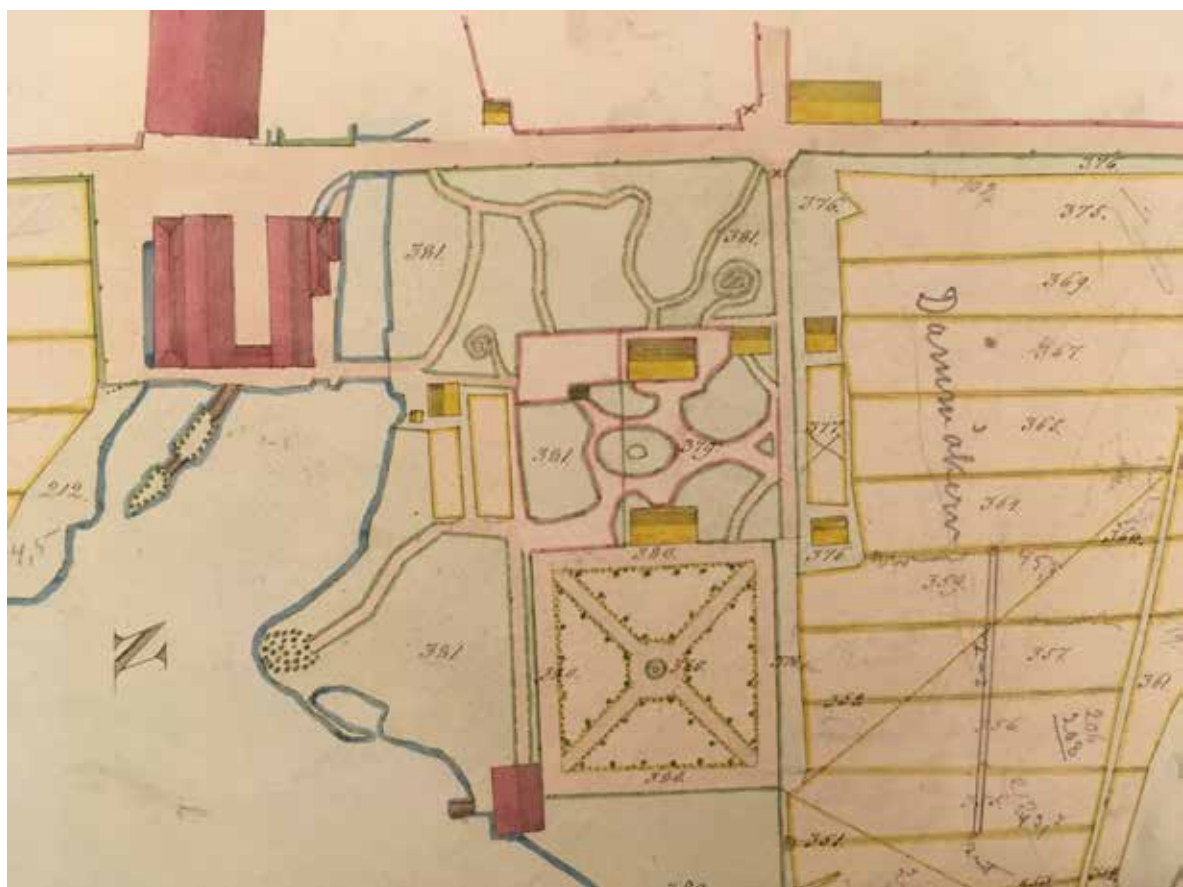

Fig 26. Utsnitt ur karta över en del av Grängshammar 1853 med herrgårdsområdet. Stora Enso AB:s arkiv, STORA kart- och ritningsregister, Grängshammars bruk 1853, Inägor, D-257/B18.

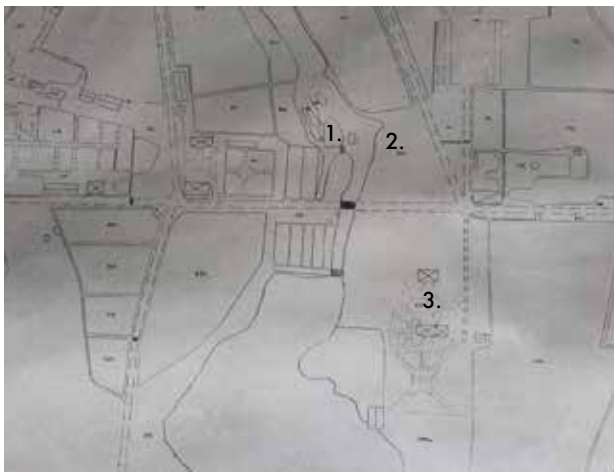

Fig 27. Utsnitt ur "Karta över inägorna till Grängshammars gård" 1902. 1. Holmarna, 2. Platsen för den tidigare dammen, 3. Herrgårdsflyglarna. Kartan förvaras på Grängshammars gård.

På en karta från 1901 (avritad 1917) har kryddträdgårdarna/köksträdgårdarna vid inspektorsgården och södra herrgårdsflygeln kvar sin kvartersindelning. Vid den senare har en gång i nord-sydlig riktning tillkommit. Terrasserna i sluttningen ner mot vattnet är inte utritade, vilket kan betyda att de vid 1900-talets början inte längre betraktades som en del av den odlade trädgården. Den tidigare "lustparken" i sluttningarna runt herrgården saknas också, förmodligen av samma anledning. Norr om bruksgatan är holmarna i

ån utritade med tre broar eller fasta förbindelser markerade. Den största förändringen är att dammen nu är borta. Förmodligen lämnades den att växa igen från 1870-talet och framåt, i samband med brukets nedgång och nedläggning. Avsaknad av genomströmning gjorde processen kort.

Sammantaget visar genomgången av tillgängliga kartor att landskapsparken var fullt utbyggd år 1801, och att den fanns kvar i sin ursprungliga form under 1800-talets tre första årtionden, med undantag av att antalet mindre holmar i ån någon gång under åren 1801-1838 minskades från tolv till sex eller sju. Med bygget av kyrkan 1830-34 och dragningen av en ny väg dit krympte den del av parken som låg öster om ån och systemet av gångar försvann. När det började gå sämre för bruket under 1800-talets andra hälft lämnades dammen i området växa igen.

Den del av landskapsparken som låg söder om bruksgatan fanns enligt kartmaterialet kvar under 1800-talets första hälft. Förmodligen försvann också den när det gick sämre för bruket. Också den terrasserade ytan väster om den tidigare huvudbyggnaden verkar ha mist sin funktion under andra hälften av 1800-talet. Den del av trädgårdsanläggningen som brukades längst var köksträdgården söder om södra flygeln.

Landskapsparkens tillkomst

Genomgången av brukets räkenskaper visar att landskapsparken i Grängshammar förmodligen började anläggas redan 1785. Då inleddes arbetet med den del av parken som låg norr om bruksgatan, här kallad Engelska parken. Räkenskaperna upptar en utbetalning till "Soldaten Dufwa jemte sine 12 kamrater för Stora Grafwens uppkastande jemte planering wid Herrg." ⁵⁴ "Stora Grafwen"

avser sannolikt den damm som grävdes ut i östra delen av området. "Soldaten Dufwa" bör ha varit arbetsledare för ett inhyrt arbetslag. Att tanga arbetskraft på det sättet var vanligt vid anläggningsarbeten. Året innan nämnde Dufwa och hans mannar satte igång, 1784, finns inga poster i räkenskaperna som kan sättas i direkt samband med anläggandet av parken.

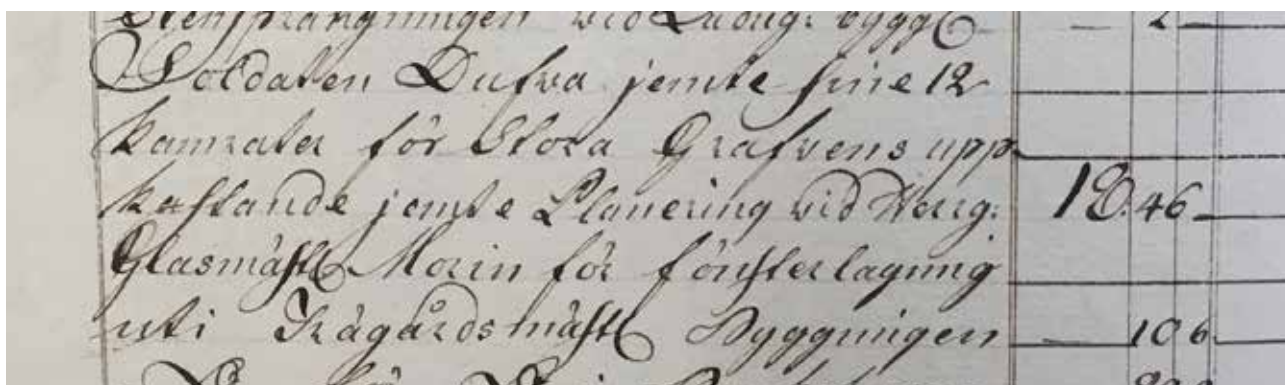

Fig 28. "Soldaten Dufwa jemte sine 12 kamrater för Stora Grafwens uppkastande jemte Planering wid Herrg." Ur 1785 års bruksräkenskaper. Grängshammars bruksarkiv.

Året därpå fortsatte arbetet med att färdigställa dammen och skapa systemet av holmar i ån. I maj 1786 finns antecknat i brukets Journal: "Utbetalt till Thunakarlar efter ordres för 247 utgjorda Dagsvärken i nya Engelska Trädg:anläggningen jemte Grafwens förfärdigande i denne..." ⁵⁵

I juni samma år fick tunakarlarna betalt för ytterligare 50 dagsverken "För Werkets Huggande till ledstångsknapparna vid Engelska Grafwen..." ⁵⁶ Det virke som högs skulle alltså användas till någon typ av broar med enkla räcken eller ledstänger.

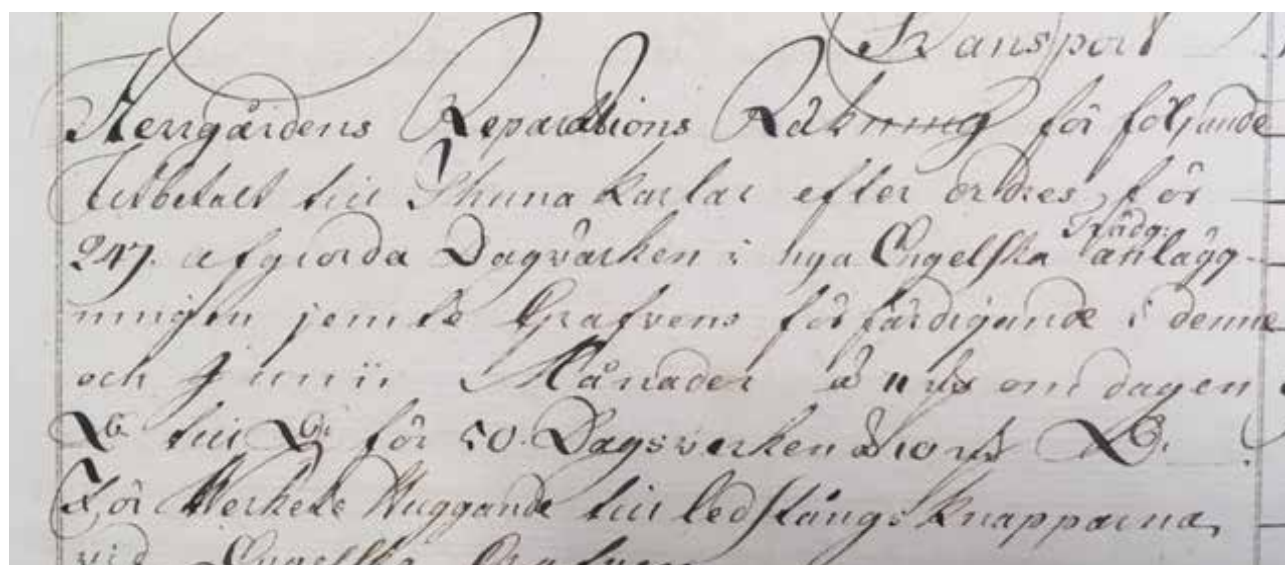

Fig 29. "Herrgårdens Reparations Räkning för följande utbetalt till Thunakarlar efter ordres för 247 utgjorda Dagsverken i nya Engelska Trädg: anläggningen jemte Grafwens förfärdigande i denna..." Ur bruksräkenskaperna maj 1786. Grängshammars bruksarkiv.

⁵⁴ Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1785, volym 1112.

⁵⁵ Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1786, volym 1115.

⁵⁶ Ibid.

Området norr om bruksgatan erbjöd naturligt goda förutsättningar i form av strömmande vatten och en eller flera befintliga holmar i ån. I övrigt var det hårt arbete som gällde. Tunakarlarnas främsta uppgifter var dels att fortsätta gräva ut dammen, dels att skapa fler holmar än de som redan fanns. Vi kan anta att de arbetade vid lågvatten och använde sig av massor från dammgrävningen och sten från området för att bygga upp de konstgjorda holmarna. De holmar som var mest utsatta för strömmande vatten fick rejäla stensatta kanter, något som fortfarande kan iakttas. Allt detta skedde för hand, troligtvis med hjälp av träspadar med järnkoning, som vid denna tid var det vanligaste redskapet vid dikesgrävning.⁵⁷ Hur bar sig tunakarlarna åt för att torrlägga delar av området medan arbetet pågick? Kunde vattnet på något sätt ledas förbi den blivande parkanläggningen?

En öppen fråga är hur växtmaterialet till parken valdes och anskaffades. Ingen uppgift finns i 1700-talets räkenskaper om att träd köpts in för att planteras på holmarna, vilket kan tolkas som att man använde sig av det växtmaterial som fanns i området. Kanske grävde trädgårdsmästaren upp rotskott i närområdet eller drev han möjligen upp träd ur frö? Inga uppgifter finns heller om inköp av buskar eller prydnadsväxter.

År 1787 var arbetet med anläggningen norr om bruksgatan i det närmaste avslutat och det var dags att ta sig an resten av det område som var tänkt att ingå i landskapsparken, det vill säga sluttningarna norr och väster om herrgården. Det året utbetalades en ersättning ut från kontot Herrgårdens Reparationsräkning ”*Till Thunakarlarnas för gjorda arbeten å Engelska anlägg: omkring gården, hvilket Herr Majorn Sjelf utgifvit och ackorderat.*”⁵⁸ Förmodligen fick tunakarlarna ägna sig åt att anlägga de slingrande gångar som syns på något senare tillkomna kartor och avbildningar. Noteringen berättar också att ”Majorn Sjelf”, det vill

såga major Carl Silfversträhle, hade ett personligt engagemang i parkens tillkomst. Sand till gångarna bör ha hämtats någonstans i området kring sjön och lastats på den båt som i vanliga fall trafikerade Elseholm. Det konto som bekostade Elsaholm kompenserades ”för slitning och försämring vid Sandrodningen til Engelska planeringarne.”⁵⁹

I 1792 års Journal noteras en utgift för ”Ledstängers fastspikande på Lustholmarne.”⁶⁰ Två år senare bokförs en utgift för spik till ”Diverse byggnader på Holmarne.”⁶¹ 1799 bekostas ”Broar på holmarne.”⁶² Detta skulle kunna tolkas som att de broar med tredelade korslagda sidor som syns på Silfversträhles och Cederholms teckningar (se avsnittet Landskapsparkens karaktär och växtmaterial) kom till först 1799. Innan dess kan det ha handlat om enklare broar med räcken. Av teckningarna att döma existerade enklare och mer påkostade broar även parallellt.

År 1794 noteras en utgift för spik på kontot Herrgårdens nybyggnadsräkning till ”Redskaps förfärdigande å Dambgräfnig.”⁶³ Kanske handlar denna uppgift om den mindre damm som på 1801 års karta återfinns i strandkanten sydväst om herrgården. Det kan också handla om den ruddamm som på samma karta finns markerad söder om bruksgatans förlängning i öster. Kanske kom båda dessa två dammar till under 1700-talets sista årtionde.

Sammanfattningsvis började landskapsparken anläggas 1785. Det året började dammen i Engelska parken grävas ut, ett arbete som färdigställdes året därpå. 1786 skapades också delen med holmarna. 1787 anlades landskapsparken runt herrgården. Ett karakteristiskt inslag i Engelska parken, återgivet i laveringar och teckningar från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, är de vita välvda broarna. De tillkom sannolikt 1799. Dessförinnan var broarna enklare utformade.

57 Myrdal 1983, s 232 ff.

58 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1787, volym 1118.

59 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1788, volym 1120.

60 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1792, volym 1133.

61 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1794, volym 1133.

62 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1799, volym 1152.

63 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1794, volym 1133.

Landskapsparkens karaktär och växtmaterial

Landskapsparken i Grängshammar finns avbildad på ett antal teckningar och laveringar från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. De flesta bilderna är gjorda av Gustaf Silfverstråhle och Axel Fredrik Cederholm.

Motiven går oftast att bestämma geografiskt. Vad gäller några bilder är det dock svårt att kunna räkna ut exakt varifrån vyn är hämtad. Samtliga bilder ger information om hur parken i olika avseenden var gestaltad.

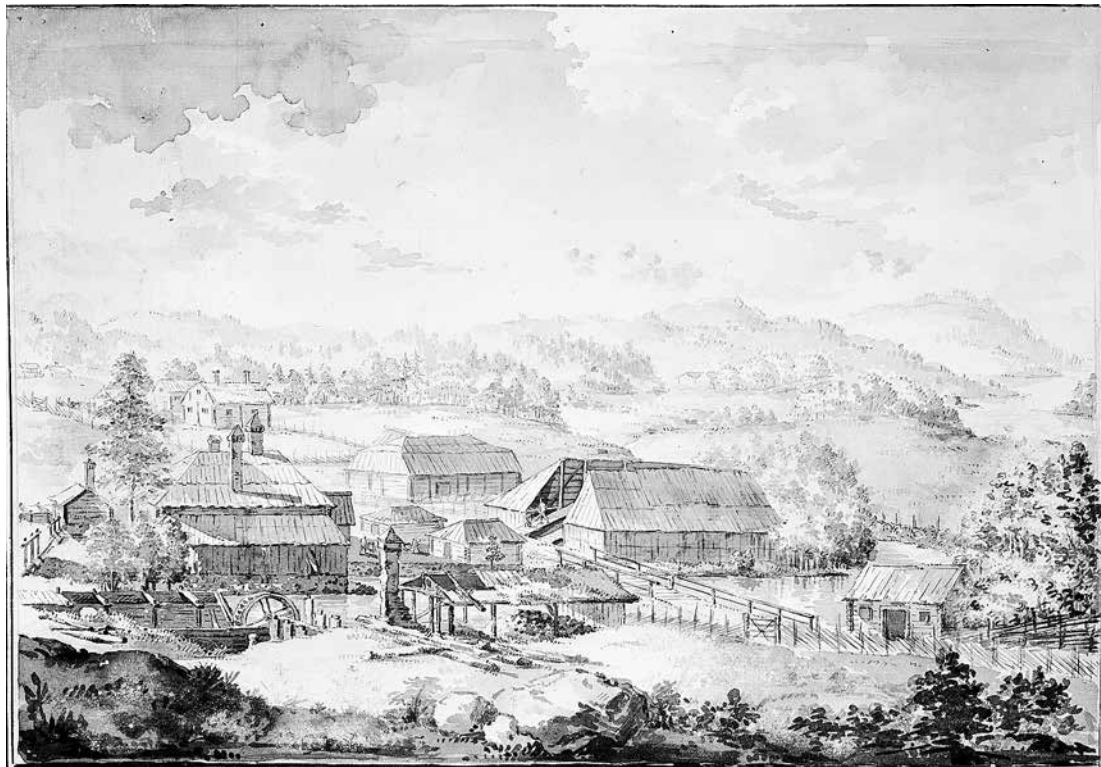

Fig 30. Bruksbyggnaderna med Gamla spiksmedjan, Grängshammar 1792. Lavering av Gustaf Silfverstråhle. Jernkontorets bildbank.

Den tidigaste avbildningen av Grängshammar är gjord 1792 och signerad Gustaf Silfverstråhle. Den föreställer bruksbyggnaderna och området kring bron betraktade från höjden vid herrgården. Bruksgatan avgränsas i söder av en tät gärdesgård, där slanorna går över två störpar, vilket ger ett gott skydd mot klättrande och hoppande djur, och i norr av ett enklare stängsel. En av gångarna i slutningen ner mot smedjan kan anas. Den leder till en grind mot bruksgatan. På andra sidan bruksgatan ligger den lilla förvaringsboden (se kartorna från 1801, 1838, 1848 och 1853) och till höger om den börjar den gärdesgård som hägnar in dammen i Engelska parken.

Kolhuset på holmen norr om bruksbyggnaderna och bron ligger ännu kvar (borta på 1801 års karta). Holmarna norr om den är bevuxna med höga träd. Detta skulle kunna tolkas som att norra delen av den större holmen inte införlivades i Engelska parken förrän någon gång mellan 1792 och 1798 (se följande bild) – eller också skildrar Silfverstråhle med laveringen ett tidigare tillstånd. Om kolhuset existerade parallellt med parken bör det ändå ha funnits tillräckligt med plats på holmen för att ta sig vidare in i anläggningen.

Fig 31. Herrskapet på Grängshammar blickar ut över parken. Lavering av Gustaf Silfverstråhle omkring 1798. Ur RIG 1936 efter original hos Konstakademien.

En annan lavering av Gustaf Silfverstråhle visar herrskapet på Grängshammar blickande ut över en del av lustparken: sluttningen norr om herrgården och dess fortsättning på andra sidan bruksgatan. Mannen, som kan antas vara major Carl Silfverstråhle, sitter på en stol klädd i rock och peruk med kritpipan i munnen. Bredvid står hans hustru Beata Charlotta Rosenborg i hatt och klänning med åtsittande liv. Målningen ska vara gjord omkring år 1798.⁶⁴

I sluttningen nedanför paret går två slingrande sandgångar och till vänster om dessa ligger en kulle, som 2019 fortfarande finns kvar. Gången till vänster leder ner till ån, gången till höger mot vägkorsningen. På båda sidor av bruksgatan löper ett glest stängsel. Gärdesgården på sydsidan, som syns på laveringen ovan från 1792, verkar alltså ha bytts ut. Växtligheten i sluttningen består mest av buskar och några mindre träd. Flera personer arbetar med skötseln av parken. Längst till vänster skymtar ett par personer som håller på med slåtter.

En man kommer gående med en steg över axeln och en vattenkanna i högerhanden. I bildens mitt är ytterligare ett par personer sysselsatta med slåtter och till höger krattar en man sandgången. Genom dessa figurer säger målningen något om hur parken sköttes: De stora gräsbeklädda ytorna slogs med jämna mellanrum och gångarna krattades regelbundet för att hålla ogräset borta.

Till vänster i bild syns en del av kolhuset och till höger om det Engelska parken. Dammen i den senare syns tydligt och är i öster (t h i bild) omgiven av slåttermark. Landtungan i väster, mellan dammen och åns huvudfåra, är trädbeklädd. Även holmarna väster om huvudfåran skymms av uppväxta träd.

Som helhet stämmer målningen i detalj med 1801 års karta (se fig 20). Det blir också tydligt hur väl herrgården med sitt höga läge fungerar för utblickar över parken, och hur flytande gränsen mellan parken och det omgivande landskapet är.

⁶⁴ Olausson 2001, text till omslagsbild. Olausson skriver att målningen föreställer "herrskapet på Grängshammar" och att den är gjord omkring 1798. Om antagandet stämmer att den därmed föreställer Carl Silfverstråhle och Beata Charlotta Rosenborg, så visar den parken före februari 1798 då Carl gick bort.

Fig 32. Utsikt ur sängkammarfönstren, Grängshammar. Laving av Gustaf Silfverstråhle 1811. Jernkontorets bildbank.

En mindre del av ungefär samma vy, något förskjuten österut, visar kullen och de två gångar som slingrar sig ner mot bruksgatan. Mellan gångarna, där det på lavingen från 1798 bara växer några glest planterade buskar och träd finns nu ett tätt buskage med några högre träd som sticker upp. En intressant detalj i sluttningen till höger i bild är en del av "Drottning Kristinas ridgrop." Den spiralformade gången inne i gropen framträder tydligt på bilden. Runt gropens kant är några träd planterade.

Längs bruksgatan löper glesa stängsel. I vägkorsningen nordost om herrgården anas två grindstolpar med tillhörande grind – entrén till den östra delen av Engelska parken. Området norr om bruksgatan, som på lavingen ovan från 1798 saknar större träd är nu i hög grad bevuxet med buskar eller flerstammiga träd. En liten träbro över ett dike markerar övergången till området kring dammen. Samma bro finns med också på målningen från 1798.

Fig 33. Parti med herrgården, Grängshammar, 1800. Laving av Gustaf Silfverstråhle. Jernkontorets bildbank.

Inifrån Engelska parken finns flera målningar och teckningar. En laving av Gustaf Silfverstråhle från år 1800 föreställer en vy med ett par träd som i förgrunden ramar in dammen. I fonden avtecknar sig herrgården med den äldre huvudbyggnaden i karolinerstil och de nyare flygelbyggnaderna. Dammen är inte inhägnad. Området närmast den är slaget. Det vänstra trädet i förgrunden skulle med sin höga stam och sitt skira grenverk kunna vara en

asp. Trädet till höger, med lågt sittande grenar och relativt räta grenvinklar, skulle kunna tolkas som en gråal. Det är dock mycket svårt att avgöra vilka trädslag som avbildas, både vad gäller Silfverstråhles och Cederholms bilder. Bara vid enstaka tillfällen är det tydligt – se exempelvis den björk av Silfverstråhles hand som återfinns i förgrunden till tidigare avbildade vyn över bruket (fig 7).

Fig 34. Dammen och herrgården, Grängshammar, 1811. Tuschteckning, Axel Fredrik Cederholm. Jernkontorets bildbank.

Tio år senare tecknade Axel Fredrik Cederholm i tusch av ungefär samma vy, denna gång från andra sidan åns huvudfåra. Till vänster om bildens mitt syns den lilla förrådsboden vid bruksgatan, här en mindre knuttimrad byggnad. Bakom boden skymtar de två herrgårdsflyglarna. Entrén till denna del av Engelska parken syns tydligt på bilden. Den ligger mitt för Smedjan och har formen av en kvadratisk grind med snedställda spjälor och två knoppförsedda grindstolpar.

Till vänster i bild går ett staket runt ett område med mycket vegetation. Stängslet hägnar in dammen, och finns med på kartorna från 1838, 1848 och 1853. Eftersom stängslet varken finns med på Silfversträhles målning från 1800 (fig 33) eller kartan från 1801 bör den ha tillkommit någon gång under seklets första årtionde. Innanför staketet växer på denna bild höga träd, medan landremsan mellan staketet och ån är slagen. På kartan från 1801 betecknas hela området som slog.

Fig 35. Partier vid bruksdammen, Grängshammar, 1811. Tuschteckning, A F Cederholm. Jernkontorets bildbank.

Mera svårtolkad vad gäller perspektivet är en annan tuschteckning av Cederholm från 1811. Tecknaren befinner sig i södra delen av Engelska parken. Tre män står vid vattnet. Kanske är de på väg att stiga i ekan som ligger uppdragen vid strandkanten. Två av

herrarna har bär i alla fall på metspön. Vid en första anblick ser bilden ut att föreställa dammen (t v) och åns huvudfåra (t h). Den täta vegetationen som syns kring dammen på bilden ovan, tecknad samma år också av Cederholm, saknas dock.

Fig 36. Partier av parken, Grängshammar 1811. Pennteckning av A F Cederholm. Jernkontorets bildbank.

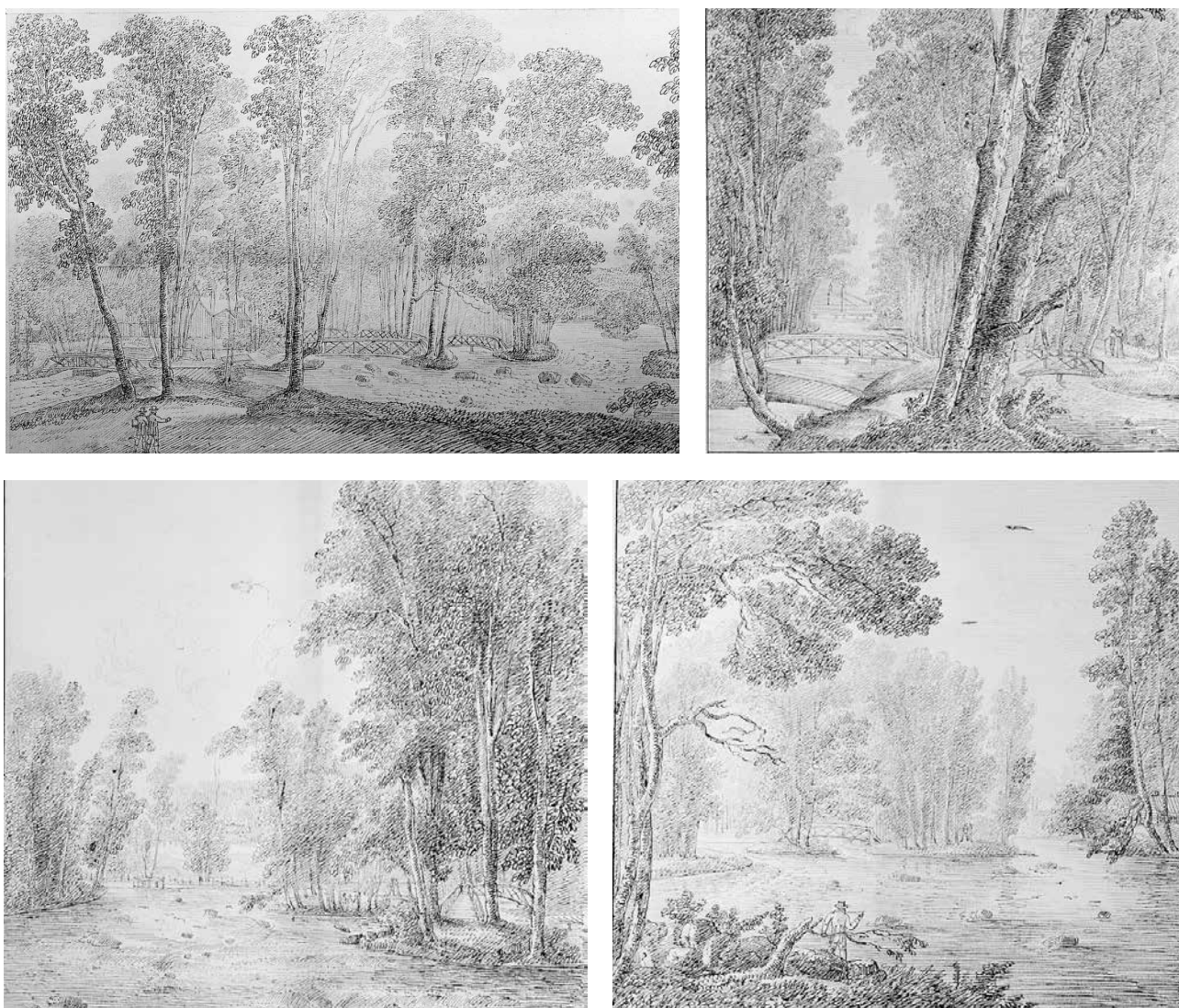

Fig 37-40. *Partier av parken, Grängshammar, 1811. Tuschteckningar av A F Cederholm. Jernkontorets bildbank.*

Axel Fredrik Cederholm gjorde en rad teckningar inifrån Engelska parken. Dessa fem vyer (fig 36-40) är svåra att exakt bestämma geografiskt. De två första teckningarna (fig 36, 37) är gjorda ur samma perspektiv och visar troligen vyn mot väster. Byggnaden i bakgrunden skulle kunna vara kolhuset. På den tredje bilden blickar tecknaren söderut i parken. Mellan träden i mitten av bilden syns bron vid Smedjan med sitt karakteristiska knoppsedda räcke. Den fjärde bilden (fig 39) kan föreställa parken mot sydöst- I bakgrunden skymtar vad som skulle kunna vara stängslet längs bruksgatan. Den femte bilden skulle kunna antas visa ungefär samma vy, om det inte vore för de två bodarna till höger i bild. Där borde det, enligt 1800-talskartorna bara stå en bod. Möjligen tyder antalet mindre holmar på att Cederholm gjorde sina teckningar innan de elva mindre holmarna blev fem. Utfyllnaden av vattenparkens mittparti ska isåfall ha skett efter år 1811.

Trots svårigheten att lokalisera motiven ger teckningarna värdefull information om parkens karaktär. Systemet av vitmålade välvda broar framträder tydligt på flertalet av dem. Broarna har räckan indelade i tre sektioner med korslagda sidor. Dessutom visar bilderna att en annan typ av bro med enklare räckan existerade parallellt med de mer konstfullt utformade broarna.

Vad gäller träden i parken är det tydligt att de var satta eller sparade både i grupper och som solitärträd. En skärm av träd avgränsade den östra delen av parken mot bruksgatan. På en av bilderna lutar sig ett träd långt ut över vattnet. Kanske är det en knäckepil. Sådana växer idag längre upp längs ån. Också i övrigt dominerar lövträden. De flesta av träden på bilderna ger ett sirligt intryck med höga slanka stammar och högt sittande kronor. På holmarna växer idag alm, hagtorn, sälg, gran, ask ek, rönn, hägg, lärk, björk, hassel och lönn.⁶⁵

⁶⁵ Se bilaga 1.

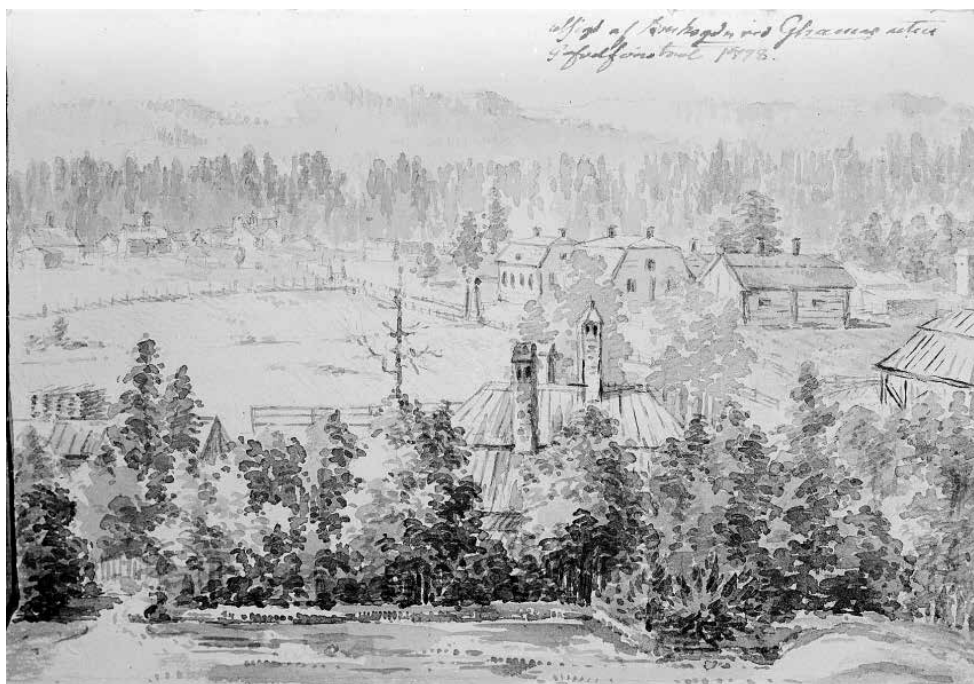

Fig 41. Utsikt från herrgården åt väster. I förgrunden bruksbyggnaderna, längre bort inspektorsgården. Lavering av Gustaf Silfverstråhle. Jernkontorets bildbank.

Fig 42. Utsikt från herrgården åt söder mot Smedsdammen och Stora Ulfsjön. Lavering av Gustaf Silfverstråhle 1798. Jernkontorets bildbank.

Miljön kring herrgården gestaltas av både Silfverstråhle och Cederholm. En lavering av Silfverstråhle från 1798 visar vyn från höjden ner mot bruket. Längre bort syns inspektorsgården. Bilden berättar att det vid denna tid fanns gott om träd i sluttningen ner mot dammen. En annan lavering med samma upphovsman föreställer utsikten åt söder över en del av parken, Smedsdammen och Stora Ulfsjön. Är

det brygghuset vi ser i bildens mitt? I bildens vänsterkant skymtar ett tält, till höger om huset vad som skulle kunna vara en lövtunnel. Som helhet ger vyn ett lummigt, nästan exotiskt intryck. Den är befolkad av staffagefigurer sysselsatta med olika saker: Några rör, andra bär ett ämbar med vatten på en stång mellan sig, en tredje konstellation är upptagen i samtal. Parken framställs som en plats för upplevelser och rekreation.

Fig 43. "Wid Grängshammar", 1811. Pennteckning av Axel Fredrik Cederholm. Jernkontorets bildbank.

En pennteckning av Axel Fredrik Cederholm från 1811 visar de två herrgårdsflyglarna och byggnaderna i anslutning till dessa (t h i bild). Tecknaren betraktar gården från sydöst. Området nedanför den södra flygeln är inhägnat. Det är indelat i rader, förmodligen sängar för odling av köksväxter. Frukträden, som av allt att döma tidigare stod där är borta. Istället är det området bortom inhägnaden, det vill säga slutningen ner mot vattnet, som är trädbevuxen.

Fig 44. Partier vid bruksdammen, Grängshammar, 1811. Tuschteckning av Axel Fredrik Cederholm. Jernkontorets bildbank.

En annan teckning av Cederholm (fig 44) visar herrgården från andra hållet. Han står nu och tecknar på andra sidan Smedsdammen/ Hålldammen. Till vänster i bild ligger inspektorsgården, till höger brygghuset och bakom det de två herrgårdsflyglarna. Längs strandkanten växer en rad höga träd. Vad som döljer sig bakom dessa går inte att avgöra.

Sammanfattningsvis berättar teckningarna och målningarna en hel del om hur parken var gestaltad, och främst då den del som här kallas Engelska parken. Entrén till den västra delen av Engelska parken låg mitt för Smedjan och hade formen av en kvadratisk grind med snedställda spjälor och två knoppförsedda grindstolpar. Entrén till den östra delen låg i vägkorsningen mellan bruksgatan och vägen till ladugården, och senare även vägen till kyrkan. Den grinden hade en enklare utformning.

Väster och söder om herrgården anslöt landskapsparken till vatten, i norr var den anlagd i avsikt att skapa en flytande gräns mellan park och odlingslandskap. Området kring dammen var till en början öppen slättermark. Några år in på 1800-talet hägnades dammen in med ett staket och innanför det fick träd växa upp.

Det är svårt att avgöra vilka arter av träd som användes i Engelska parken. Vissa exemplar är återgivna på ett sätt som för tankarna till knäckepil och al. Lövträden dominerar. De flesta har höga slanka stammar och högt sittande kronor. Träden planterades både i grupp och som solitärträd.

De vitmålade välvda broarna hade räcken indelade i tre sektioner med korslagda sidor. Dessutom fanns en annan typ av bro med enklare räcken.

1811 var området söder om södra herrgårdsflygeln inhägnat och utan träd. Slutningen väster om herrgården, ner mot vattnet, var däremot trädbevuxen.

Varför en landskapspark så tidigt?

Engelska parken i Grängshammar började anläggas 1785, bara fyra år efter det att Fredrik Magnus Piper presenterat sin generalplan för Hagaparken i Stockholm och ett år efter det att parkerna på Forsmarks och Söderfors bruk kom till. Landskapsparkerna i Stjärnsund och Kloster påbörjades inte förrän åren kring sekelskiftet 1800, enligt uppgift med inspiration från bruksbygderna och herresätena i Uppland, Gästrikland och Mälardalen.⁶⁶ Hur kom det sig att bruksägarfamiljen på Grängshammar var så tidigt ute? Och varifrån fick den impulserna till anläggningen?

Brukspatronerna fick med ökad ekonomisk och kulturell betydelse behov av att positionera sig, dels inom gruppen där en delad materiell kultur gav en stark gemensam identitet, dels utåt för att tydliggöra gruppen bruksägare i förhållande till andra sociala kategorier, både högre upp och längre ner på samhällsstegen. Konstvetaren Margareta Nisser-Dalman visar i sin avhandling *Antiken som ideal – det antikiserande inredningsmåleriet och dess sociala funktioner i högreståndsmiljöer i Dalarna och Gästrikland 1791-1818* hur en viss typ av inredningsmåleri spreds mellan herrgårdarna

i Dalarna och Gästrikland under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. Bruksherrgårdarna fungerade som noder i de starka nätverk av släktskaps-, vänskaps- och affärsrelationer som fanns mellan bruksägarfamiljerna.⁶⁷ Som sådana symboliserade de värden av såväl ekonomisk som social och kulturell natur. Det antikiserade inredningsmåleriet spreds via nätverken och svarade mot behovet av dubbel positionering.⁶⁸

Samma perspektiv går att tillämpa på bruksägarfamiljernas intresse för trädgårdskonst och landskapsparker. Landskapsparken utgjorde en miljö för rekreation, skönhetsupplevelser och insikter om livets förgänglighet. Samtidigt signalerade den status och förtrogenhet med tidens mode.

I den av flyglarna som finns kvar på Elseholm hänger en tavla med en text, troligen författad av major Carl Silfverstråhle.⁶⁹ Den har rubriken *Tankar uppå Elseholm* och uttrycker den samtida romantiska synen på naturen. Naturen är livet, men också döden. Därmed har den mycket att lära människan.

Tankar uppå Elseholm

Här i denne löf-rike Park, under den susande Aspen, vil jag yttra nogre tankar.

Blommor! I som växen kring mine fötter och blanden eder vällugtande ångor med den kalla luften, I detta ögonblick ingjuten äfven i min själ samma förtjusning som I meddelen mine utvärtes sinnen! Fogler! Eder sang intar mine öron; men, matte också edre Toners sam-ljud lära mig, at med lika behag, lika ömhet ut-trycka känslan af mitt Lif samt sjunga sommarens pris.

[...]

Friska Källa! Du, som under Ahlars Kyla utgjuter en klar Cristal ur ditt fruktsamma sköte, vattnar de trefliga växter, som finns omkring dina bräddar, samt tillbjuder en hälsosam drick under sommarens hetta: lär mig at I stilla lopp framskrida ögonblicken af min varelse, trösta nogon behöfvande och gagna min samtid, til dess Ödets han störtar mit Lif ut i Evighetens Ocean.

[...]

Liljor! I som upprinnen i skygd af desse Parker: Eder färg blifve en spegel för mitt samvete och eder förgänglige fågning min påminnelse om Lifvets korthet!

Bärgfasta klippa! Så otrygglig som du vil jag vara uti mine tänkesätt: hvarken tidernas omskiften eller stormväders anfall böra dem bryta.

Högstammige Gran! Du skall lära mig huru jag, under min lefnad, kan upplyftas mer och mer från mänsklig svaghet och dine frodige grenar undervisa mina tankar, att med nytta kringsprida sig inom den krets dem föreskriven är.

Välgörande Försyn! [...] Låt mig då aldrig vara blind vid så vackra skådespel! Skänk mig alltid öppnade ögon, muntert sinne och lifliga känslor när jag betraktar Naturens behagligheter!

Texten troligen författad av major Carl Silfverstråhle (1746-1798).⁷⁰

⁶⁶ Berglund 2011.

⁶⁷ Nisser-Dalman 2006.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Wieslander 2017, s 37 ff.

⁷⁰ Efter Wieslander 2017, s 38-40.

Som de flesta bruksägarfamiljer var familjen Silfverstråhle involverad i många olika typer av sociala nätverk. Inte minst bidrog giftermål till att utöka och stärka olika typer av relationer och bidra till att föra bruksägarfamiljerna närmare varandra. Exempelvis skapade giftermålet 1786 mellan major Carl Silfverstråhle och Beata Charlotta Rosenborg, dotter till brukspatronen på Kloster Anders Rosenborg, ett starkt band mellan de båda bruksägarfamiljerna och bruken. Det är inte svårt att föreställa sig att den landskapspark som anlades på Grängshammar kom att fylla flera funktioner. Den blev säkert en omtyckt plats för umgänge och vila, samtidigt som den kunde användas för att imponera på andra.

I naturromantiken och den rådande brukskulturen, nätverken inkluderade, ligger säkert en stor del av förklaringen till att så många bruksägare under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, inklusive familjen Silfverstråhle på Grängshammar, anlade landskapsparker i engelsk stil. Dessa faktorer förklarar dock inte varför just Grängshammars ägare var så tidigt ute.

Det finns ingen information om vem eller vilka som ritade eller utformade parken i Grängshammar. En tradition säger att en av Carl von Linnés döttrar ska ha varit inblandad i anläggningen av den.⁷¹ Linnés hustru Sara Lisa kom från Falun och familjen rörde sig i trakten. Paret hade fyra döttrar. Den äldsta, Elisabeth Christina, var växtintresserad och skrev en avhandling i botanik. Hon dog dock 1782, tre år innan parken började anläggas. De tre övriga Lovisa, Sara Christina och Sophia, levde in på 1830-talet. Inga spår finns dock i källmaterialet av att de skulle ha haft något med parken att göra. Uppgiften kan nog snarast hänföras till viljan att genom kopplingen till blomsterkonungen ge platsen en spännande historia – på liknande sätt som drottning Kristina fått ge namn åt ridgroppen vid norra flygeln.

Vad gäller anläggandet av parken i Grängshammar går det dock att tänka sig en annan utvecklingsgång: Ätten Silfverstråhle hade genom flera generationer täta kontakter med hovet. Carl Ludvig Silfverstråhle (1703-1751) var kammarherre och tjänstgjorde som sådan i kungens omedelbara närhet. Hans söner, bröderna Carl Silfverstråhle (1746-1798) och Gustaf Silfverstråhle (1748-1816) var båda födda i Stockholm och jämnåriga med Gustaf III (1746-1792). Den unge Carl Silfverstråhle blev som 16-åring livdrabant, alltså medlem av kungens livvakt. Han gjorde senare karriär inom det militära. När han tog över ansvaret för Grängshammar hade han majors grad. Hans bror Gustaf Silfverstråhle blev som 19-åring utsedd till hovjunkare. Som sådan hade han ansvar för vissa ceremoniella göromål vid hovet. Till hovjunkare utsågs i allmänhet unga adelsmän. Senare blev hovjunkare en hederstitel utan krav på arbetsinsats.

Gustaf Silfverstråhle kom att ägna en stor del av sitt liv åt musiken och konsten, två intressen han delade med Gustaf III. Han ägde flera fastigheter i Stockholm, men ska från 1779 huvudsakligen ha bott på släktgården Lindö i Västmanland. Med Lindö som bas företog han många resor runtom i Sverige, ägnade målning och teckning. Bland motiven återfinns många noggrant avbildade landskap och bruksmiljöer. 1772 blev Gustaf Silfverstråhle ledamot av Kungliga Musikaliska Akademien och 1797 av Konstakademien. Han tackade den senare akademien vid inträdet genom att donera en större lavering i tusch: ”Utsigt af Grängshammars bruk, tagen från Hålldammen, tillägnad ödmjukeligen Kongl. Målaracademien af dess Ledamot G. Silfverstråhle.”⁷² När brodern Carl 1798 gick bort tog Gustaf på sig ansvaret för Carls och Beata Charlottas yngsta dotter Anna Maria. Hon var konstnärligt begåvad och Gustaf såg till att hon fick utbildning inom området. Det var ett stort ansvar, något han beklagar sig över i ett brev till sin dåvarande svåger, landshövding Johan af Nordin.⁷³

71 Falu-kuriren 1930, Berglund 2011, s 61.

72 Olausson 2001, Baeckström 1936, Nyman uå.

73 Riksarkivet, Sjöholmsarkivet, Nordinsamlingen RA/720791.017: Brev från G Silfverstråhle till J af Nordin 5 aug 1807.

Fig 45. Utsikt över Grängshammar och herrgården med de nya flyglarna, sett från Hålldammen. Nere vid vattnet ligger brygghuset. Till vänster i bild syns inspektorsgården och bredvid den skymtar hammarsmedjan. Lavering av Gustaf Silfversträhle 1801. Jernkontorets bildbank.

Konsthistorikern Magnus Olausson skriver i *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*, om de många enskilda utövarna av trädgårdskonst under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. De innefattade ”hela skalan från professionella (arkitekter) till amatörer (beställare).” En särskild kategori var enligt Olausson ”den adlige amatören.” Företrädesvis handlade det om hovmän med konstnärlig utbildning som ägnade sig åt trädgårdsgestaltning. Två namn är enligt Olausson särskilt framträdande i de svenska parkernas historia: kammarherren Adolf Fredrik Barnekow samt hovjunkaren Gustaf Silfversträhle.

Genom sina resor, sitt landskapsmåleri och genom att röra sig i kretsarna kring hovet och Konstakademien, influerades Gustaf Silfversträhle starkt av det nya trädgårdsmotet. Vid sidan av landskapsmåleriet kom han att göra minst tre olika förslag till engelska parker. År 1792 ritade han ett förslag till Hulterstad, Östergötland, som dock aldrig realiserades. År 1800 planerade han en park som anlades vid Körtingsberg i Närke. Även släktgården Lindö fick en landskapspark signerad Silfversträhle. Enligt Olausson visar Silfversträhle i sina ritningar till parkanläggningar ”viss förmåga att utnyttja topografins förutsättningar.”⁷⁴

Kan Gustaf Silfversträhle ha haft inflytande även på utformningen av landskapsparken vid Grängshammar? Var det rentav han som ritade den? Att han periodvis vistades hos sin bror och svägerska på Grängshammar står klart. I april 1783 nämns i bruksräkenskaperna att

”Hofjunkaren Gustaf Silfversträhle” tagit ut varor ur bruksmagasinet.⁷⁵ Längre fram köper han smidesprodukter, som spik, till Lindö.⁷⁶ Om längre besök på Grängshammar berättar också en rad målningar daterade 1792, 1798, 1801 respektive 1811. Silfversträhles ritningar till en ny huvudbyggnad på Grängshammar vittnar också om hans engagemang i platsen. Av bruksräkenskaperna framgår att Carl Silfversträhle var personligen engagerad i parkens anläggning. Skulle han ha låtit bli att engagera sin på området omvittnat kunnige bror? Det förefaller inte särskilt troligt.

En sannolik förklaring till att bruksägarfamiljen i Grängshammar anlägger den av allt att döma första engelska parken i Dalarna kan alltså sökas i skärningspunkten mellan flera bidragande faktorer: Anammandet av naturromantiska influenser och det starka nätverket mellan bruksägarfamiljerna i området betydde mycket för att en park alls kom till. Tidpunkten - att Grängshammar var så tidigt ute - hänger framför allt samman med familjens långvariga kontakter med hovet samt närvaron av konstnären och trädgårdsamatören Gustaf Silfversträhle. I tillgängligt källmaterial finns inga bevis för att Gustaf Silfversträhle tagit aktiv del i utformningen av landskapsparken i Grängshammar, men samtidigt är det alltså mycket svårt att bortse från möjligheten. I förlängningen väcker detta frågan om vad som fick brukspatron Rosenborg på Kloster att kring år 1800 satsa på en engelsk park. Finns det kanske ett visst samband med att hans syster Beata Charlotta gifte sig till Grängshammar 1786, året efter det att parken där börjat anläggas?

⁷⁴ Olausson 2011, s 150 f. Nyman u.å.

⁷⁵ Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1783, volym 1105.

⁷⁶ Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1798, volym 1152.

1700-talets trädgårdsmästare och trädgårdsanläggningens skötsel

En trädgårdsanläggning av det slag som fanns på Grängshammar är inte bara arbets- utan också kunskapskrävande. Under 1800-talets första hälft, när trädgårdsanläggningen var som störst, behövdes kunskaper i skötsel av fruktträd, köksväxtodling med fröodling och uppdrivning av plantor, uppdrivning och skötsel av prydnadsväxter, parkskötsel med häckklippning och rensning och kantskärning av grusgångar samt slätter. En stor uppgift under sommaren var ogrärensning och vattning. Kanske innehöll trädgården också krukor med exotiska prydnadsväxter som tillbringade vintern inomhus. Ett orangeri nämns i 1700-talets bruksräkenskaper.⁷⁷

Trädgårdsmästaryrket växte fram under 1700-talet. I Stockholm bildade trädgårdsmästarna eget skrå 1737. Det vanliga var att en blivande trädgårdsmästare gick som lärling och gesäll innan han själv kunde erövra titeln. Trädgårdsmästeri fungerade ofta som en arena för ståndscirkulation. Unga pojkar ur allmogen kunde på det sättet närma sig det borgerliga ståndet.⁷⁸ För att manifestera sin nya ställning var det vanligt att de blivande trädgårdsmästarna bytte namn i samband med att de blev gesäller. Den som bar ett patronymikon som exempelvis Larsson kunde byta till ett mer borgerligt klingande namn som Lundberg. Silvbergs församlings husförhörlängd för åren 1775-1784 berättar att det då fanns en åldrad trädgårdsmästare i Grängshammar. Han hette Petter Engwall och var född 1693. Han verkar varken ha haft hustru eller barn. Förmodligen ingick han som ensamstående i herrgårdens hushåll, vilket var det vanliga för ogifta trädgårdsmästare.⁷⁹ Petter Engwall bör i sin krafts dagar ha arbetat i trädgården bakom södra herrgårdsflygeln och skött sandgångar

och planteringar på området. Det har dock varit svårt att få fram fler uppgifter kring denne trädgårdsmästare.

Den trädgårdsmästare som kom att vara involverad i anläggandet av landskapsparken hette Jonas Nyman. År 1778 kom han som 22-åring till Grängshammar från "Östergyn", dvs Östergötland. Året därpå gifte han sig med Sara Wikman från Falun. Makarna fick sex barn: Sara Maija, Gustaf, Eleonora, Jonas, Ulrica och Lovisa. Både Gustaf och Eleonora gick bort i tioårsåldern. Var familjen bodde är okänt. Ofta fanns en trädgårdsmästarbostad i anslutning till större trädgårdar. På Grängshammar nämns en "Trädgårdsmästar Byggning" i 1700-talets räkenskaper.⁸⁰ Det är dock oklart var den låg.

N:o	Född	Gift	Ankom	Läsa ut Bok	Tidning Censur
	År och Dag	Ort	År	År	Tidn
Jonas Nyman	1755	Östergyn	1778	1778	
Sara Wikman	1755	Falun			
Sara Maija	1779				
Gustaf	1780				
Eleonora	1781				
Jonas	1782				

Fig 46. År 1778 kom Jonas Nyman till Grängshammar för att arbeta i trädgården. Året därpå gifte han sig med Sara Wikman från Falun. Här syns namnen på fyra av de sex barnen. Silvbergs församlings husförhörlängd 1775-1784.

77 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1795, volym 1124.

78 Ahrlund 2006, s 280.

79 För en gedigen och levande genomgång av trädgårdsmästarens villkor under 1700-talet, se Ahrlund 2006 och Löfgren 2015.

80 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1789, volym 1124.

I de fall en gift trädgårdsmästare hade drängar ingick de i hans hushåll. En trädgårdsdräng nämns också i bruksräkenskaperna. År 1785 får Jonas Nyman pengar att användas till ”9 alnar blådt wallmar till kläder åt Trädgårdsdrängen”.⁸¹ I övrigt anlitas barn, ungdomar eller kvinnor för lättare arbeten, som ogräsrensning. År 1784 fick ”Smedsgossarne” betalt för 17 dagsverken i trädgården.⁸² En annan gång kunde utbetalningen gå ”till Bruksbarnen för afgjorda Dagsvärken i Trädgården, enl trädgårdsmästarens sedel”.⁸³

En trädgårdsmästares lön utbetalades i allmänhet både kontant och i natura. Räkenskaper från 1784 berättar att Jonas Nyman fått ”6 aln blått kläde till Kappräck som uppmuntran vid dess Gårdsfogdesyssla äfven efter Befallning”.⁸⁴ Det verkar ha varit en extra ersättning för arbete som gick utanför hans kontrakt. Nyman kunde i sin tur behöva betala andra: Exempelvis utbetalades år 1786 ”Till Nyman 3 Rul. Tobak hvarmed han betalt Div ackordsarbeten å Hagtäkten”.⁸⁵

Vad gäller redskap hade Jonas Nyman tur som arbetade vid ett bruk där det gick lätt att få

fram både rejäla redskap och spik för att laga olika saker. I bruksräkenskaperna tas utgifter för spik många gånger upp, exempelvis i november 1794 då herrgårdens konto belastas med 100 spikar ”till Trädgårds Redskapens Reparerande”.⁸⁶ Andra utgifter med anknytning till trädgården kunde handla om ”Reparation på Trädgårdsporten”, ”Trädgårdsmattornas fastspikande” eller tillverkning av ”Trädgårds Lådor”.⁸⁷

Jonas Nyman arbetade som trädgårdsmästare på Grängshammar i 20 år. År 1798 flyttade han och hustrun Sara tillbaka till hans östgötska hemtrakter. Det var samma år som major Carl Silfverstråhle dog. Då var arbetet med anläggningen av landskapsparken, som Jonas Nyman följt sedan 1785, för länge sedan avslutat. På vilket sätt Nyman var engagerad i planeringen av parken vet vi inte, men han bör med sitt odlingskunnande ha blivit rådfrågad och även fått utföra mycket av det praktiska sedan grovarbetet med grävningen var klart. Själva anläggningsarbetena gjordes, som tidigare nämnts, till stor del av tillfälligt inhyrd arbetskraft.

81 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1785, volym 1112.

82 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1784, volym 1109.

83 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1786, volym 1105.

84 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1784, volym 1109.

85 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1786, volym 1105.

86 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, capitalbok 1795, volym 1143.

87 Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1792, volym 1133.

Fig 47. Utsikt över bruket, Grängshammar, 1850. Th i bild den södra herrgårdsflygeln där familjen Forsgren bodde. Slutningen mellan huset och vattnet är öppen. Längs strandkanten växer träd. Slutningen mellan platsen för den tidigare huvudbyggnaden och vattnet är däremot helt trädbeklädd (jfr Hertenhielms akvarell från 1795, fig 8) Tv bruksbyggnaderna. Pennteckning av Harald M Ericsson. Jernkontorets bildbank.

Den brand som förintade huvudbyggnaden på Grängshammar år 1802 har inte lämnat några direkta spår efter sig i brukets löpande bokföring. Några poster i bruksräkenskaperna åren därefter skulle dock möjligen kunna knytas dit. I april år 1805 utbetalades 10 riksdaler "I förskott på 60 st. ägta fruktträn" samt "Reseomkostnad för Granholm till Stockholm att utse Träden." En månad senare betalas träden samt 80 krusbärsbuskar och dessutom "Tull för fruktträden från Westerås." Möjligen inhandlades fruktträden vid Experimentalfältet i Stockholm, som vid den tiden fungerade som plantskola för fruktträd med ett för den tiden brett sortiment.⁸⁸ Ett par andra poster i bokföringen – "Målning av trädgårdsstaquetet" och en kostnad för smidda stöd åt ett trädgårdsplank – kan också antas ha med detta att göra.⁸⁹ En fruktträdgård behövde vara inhägnad för att skyddas från lösgående djur och ovälkomna besökare som kunde vilja ta för sig av frukten. Kanske anlades efter branden en ny fruktträdgård

i anslutning till den tidigare huvudbyggnaden. Platsen där huset stått och omvandlades, som tidigare framkommit av kartmaterialet (fig 22,24, 25, 26) till en yta märkt "Trädgård".

När mechanicus Olof Forsgren år 1816 tog över ansvaret för Grängshammar inleddes en sista expansiv fas i brukets historia. Som förvaltare var han inte bara ansvarig för brukets drift, utan även för jord- och skogsbruket. Forsgren omskapade stora delar av verksamheten samtidigt som han också reste runt i landet med ansvar för en rad stora projekt på andra bruk, brobyggen etc. På äldre dagar skrev Forsgren ner sina minnen av ett långt arbetsliv i teknikens tjänst, senare utgivna under titeln *Berättelser om min lefnad*. Där framgår det med stor tydlighet hur skicklig och drivande han var. Han verkar dessutom ha varit en mycket sympatisk person som värderade hustrun och familjen högt.⁹⁰

⁸⁸ Lange 2000, s 83 f.

⁸⁹ Grängshammars bruksarkiv, årsräkenskaper, journal 1805, volym 1172.

⁹⁰ Forsgren 1981, s 81.

Innan familjen Forsgren flyttade till Grängshammar 1816 var den bosatt i Stora Tuna. Där hade Olof och hans maka Eva Dufwa övertagit hennes födelsehem Hovgården. I samband med ett förestående arvsskifte oroade sig Forsgren för att allt inte skulle gå rätt till *"ty jag hade nedlagt några kostnader vid Hofgården, nemligen uppförandet af ett nytt boningshus, anlagdt en ny Trädgård med en hop fruktträd och uppodlat Skogsudden vid Tågten ned vid ån samt omlagdt utkörsvägen med mera..."*

⁹¹ Forsgren hade alltså anlagt en fruktträdgård i Hovgården. Nu kom han till Grängshammar där det sedan länge fanns en stor trädgårds- och parkanläggning. Hur förhöll han sig till den? Om det berättar han ingenting i sina levnadsminnen. Det enda han ger är en liten ledtråd till vilka träd som växte i eller i närheten av Engelska parken:

Året efter Forsgrens ankomst var vårfloden så stark att vattnet stod 18 tum [46 cm] över golvet i hammarsmedjan. Forsgren berättar hur han på Annandag pingst skulle resa till kyrkan i Stora Tuna *"men just i detsamma jag skulle åka öfver bron vid Kohlhuset, började landet framför kohlhuset att sköra sig så, att all ahlskog som stod vid stranden i hast blef bortskiuren och syntes hota att underskära kohlhuset, som då var fullt med kol..."*⁹² Att al trivdes längs ån är inte förvånande – det är ett träd som gillar fuktiga och kalla lägen.

På kartan från 1822 (fig 21), upprättad av Forsgren i samband med bygget av en ny smedja, finns en mindre del av landskapsparken inritad, dels strandkanten söder om bruksgatan, dels en bit av holmen norr om den. Den betecknas där "Lustpark".

Forsgren kan inte ha haft så mycket tid över för trädgårdsanläggningen på Grängshammar, men verkar heller inte ha lämnat den utan omvårdnad. Kartorna från 1838, 1848 och 1853, som visar en fullt utbyggd park, är alla från familjen Forsgrens tid. Kanske var det den tekniskt skicklige och praktiskt sinnade Forsgren som någon gång strax efter flytten till Grängshammar såg till att minska antalet holmar? Flera av holmarna var mycket små och stod kanske inte emot vårfloden? Vad gäller skötseln av parken så låg den på trädgårdsmästaren och hans eventuella medarbetare, men andra kan också ha tagit del i förvaltningen, som exempelvis Olof Forsgrens hustru Eva.

I bruksarkivet finns ett par dokument som kastar en del ljus över hur trädgården sköttes under Forsgrens tid. Där ligger bland annat en "ProMemoria öfver de i Maj Månad 1829 till Grängshammar ankomna Utlängska träd" (fig 48, bilaga 2). Listan omfattar sammanlagt 16 arter, de flesta med amerikanskt eller kanadensiskt ursprung. "Häradshövding Kröningssvärd" sägs ha uppgivit trädens namn, som med dagens benämningar var asklönn, rödlönn, amerikansk strimlönn, rysk lönn, havtorn, vitgran, balsamgran, hemlock, svartgran, en art av gran utan svenskt namn, troligen *Picea abies* 'Pendula', weymothtall, amerikansk kastanjeek samt rödek. Att träden verkligen blev planterade styrks av att dokumentet innehåller kommentarer kring hur de utvecklats mellan maj och september det året. De flesta växte bra, men undantag av den amerikanska almen som inte klarat sig. Varken weymothtallen eller kanadaflädern trivdes heller särskilt bra och hemlocken beskrivs som "torrkad".⁹³

Varifrån beställdes träden och var i Grängshammar planterades de? Möjligen kan de ha köpts in från Experimentalfältet i Stockholm, där det anlades en mindre plantskola för parkträd 1824. Plantskolan var försedd med en tre meter hög häck. Det gav ett bra mikroklimat vilket var avgörande för de försök som gjordes med uppdrivning av utländska trädslag. Under de följande åren växte verksamheten vid Experimentalfältet stort i omfattning. Ett faktum som kan tala för att träden i Grängshammar togs därifrån är att arterna, med något undantag, finns med i den plantskolekatalog som gavs ut från Experimentalfältet 1834.⁹⁴ Var planterades sedan träden? Kanske i sluttningen ner mot Hammardammen eller någon annanstans kring herrgården. Kanske i Engelska parken - eller var marken för fuktig där?

Ett annat dokument i bruksarkivet handlar om skötsel av svanar.⁹⁵ Det är odaterat och inleds med orden: *"För Svanars Skötsel har man lemnat mig följande föreskrifter..."* Så följer en redogörelse för de viktigaste åtgärderna: Svanar ska ha tillgång till öppet vatten och en hydda att bo i samt utfodras med havre om vintern. Vingarna ska kapas för att förhindra att fåglarna flyger iväg. Mot slutet av dokumentet kommer några kommentarer specifika för Grängshammar: *"Vid Hammarbäcken är väl vattnet nästan ständigt*

⁹¹ Forsgren 1981, s 71.

⁹² Forsgren 1981, s 81.

⁹³ Se bilaga 2.

⁹⁴ Lange 2000, s 83, Andréasson et al 2011.

⁹⁵ Grängshammars bruksarkiv, ämnesordnade handlingar, volym 1729. Se original återgivet i bilaga 3.

Pro Memoria öfver de i Majj Månad 1829 till Grängshamm-
mar ankomna Utlängska träd.

Uppgifne Namnen derå af Hålands-
Höfvingen Kroningswärde:

Annotationer i Häftet af
September 1829.

- N:o 1. Acer Negundo, af Linnéflöglet N:o I. En buske går bra till förbruk, en
från Carolina i N. America del af gästarna besitt af skumme
- N:o 2. Acer rubrum, af detsamma II. En lind går bra till
- N:o 3. Acer Strilium, af detsamma III. En liten lönn, står ut vid roten men
från Canada i N. America ar ymspad.
4. Acer Tataricum af detsamma
- från Tartarier.
6. Karyophae Khamnosides af Hapshorn. VI. Ett ~~lind~~ (lind) går bra till
- från Södra Sverige
7. Pinus Alba af Tall och Granflöglet VII. En gran går bra till
- från N. America
8. Pinus Balsamea af dito VIII. En gran går bra till
- från Canada
9. Pinus Canadensis af dito IX. En gran är förbrukad
- från Canada
10. Pinus riga af dito XVIII. En liten granbuske går
från ~~Canada~~ N. America bra till
11. Pinus Pendula af dito XI. En gran går bra till
- från N. America
12. Pinus Strobus af dito XXII. En Tall går knappt till
- från Canada
14. Quercus Prinus af Ekflöglet XIII. En Ek går bra till
- från Norra America
14. Quercus rubra af detsamma XVIII. En Ek går bra till
- från Canada
21. Stambucus Canadensis, af Sländers flöglet XXI. En buske går knappt till
- från Canada
25. Lilix Americana, af Lindflöglet XXV. En lind, afskuren går dock
till
26. Ulmus Americana, af Alnflöglet XXVI. utgången
- från N. America.

~~XXIII. En gran går knappt till~~

Fig 48. "Pro Memoria öfver de i Majj Månad 1829 till Grängshamm-
mar ankomna Utlängska träd." Grängshammars bruksarkiv.

fritt från is, men kanske kunna de icke simma i Strömdraget. Försök kan emellertid göras och man ser då vad som passar dem." Till en början behövs stängsel kring den damm där svanarna placeras, konstaterar skribenten. Kanske kunde Ruddammen (som låg ett stycke öster om herrgården) passa? "Hammarbäcken" avsåg nog förlängningen av den vattenfåra som passerade hammarsmedjan och kolhuset på sin väg genom Engelska parken.

Som tidigare nämnts var det vanligt att i 1700- och 1800-talens slottsparker runt om i Europa bygga inhägnader och paviljonger för exotiska djur. Vid Drottningholms slott i Stockholm fanns en fågelpaviljong – en voljär – vid Kina slott. På Svanholmen, en av holmarna i engelska parken vid Drottningholm, stod ett kinainspirerat svanhus. Där bodde parkens vingklippta knölsvanar om vintern.⁹⁶ Dokumentet från Grängshammar tyder på att vingklippta svanar under någon period kan ha hållits i parken, eller åtminstone på att sådana planer fanns. I alla händelser visar det att parken var fortsatt viktig och att ägarna höll sig ajour med tidens trädgårdsmode.

Båda dessa dokument, det om de utländska träden och det om svanarna, säger dels något om den tidens vurm för exotiska inslag i parker och trädgårdar, dels något om de ambitioner som fortfarande fanns vid Grängshammar om att vara en del av detta. En fortsatt genomgång av 1800-talets räkenskaper borde kunna kasta ytterligare ljus över landskapsparkens och den övriga trädgårdens skötsel och användning under 1800-talet.

Att det ännu vid mitten av 1860-talet, några några år efter Olof Forsgrens död, fanns en trädgårdsmästare på Grängshammar står dock klart. I inventarieboken för år 1866 listas ett antal redskap "I Trädgårdsmästarens vård"⁹⁷, bland

andra en "Trädgårds Såg" som säkert användes vid beskärning, en dito sax som behövdes när häckarna skulle klippas och "2 st Trädgårdsknivar", kanske avsedda för ympning av fruktträd eller skörd av grönsaker och blommor. "1 st Glasmästar Diamant" var säkert bra att ha om något av glasen i de tolv "Trädgårdsfönster" som lades över drivbänkarna gick sönder. Inventarieboken tar också upp "1 Rund Trädgårdssoffa". Kanske var den avpassad för en berså?

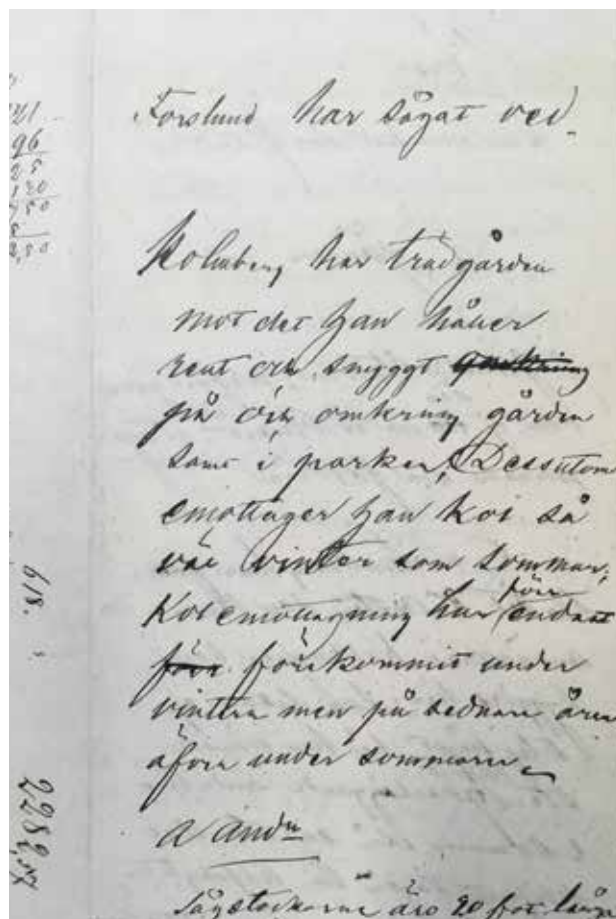

Fig 49. En lös lapp i bruksarkivet berättar om den dåvarande trädgårdsmästarens villkor. Grängshammars bruksarkiv.

96 https://www.sfv.se/sv/fastigheter/sverige/stockholms-lan-ab/slott/drottningholm/byggnader_drottningholms_slottsomrade/drottningholm-svanhuset/

97 Grängshammars bruksarkiv, inventariebok 1866, volym 1475.

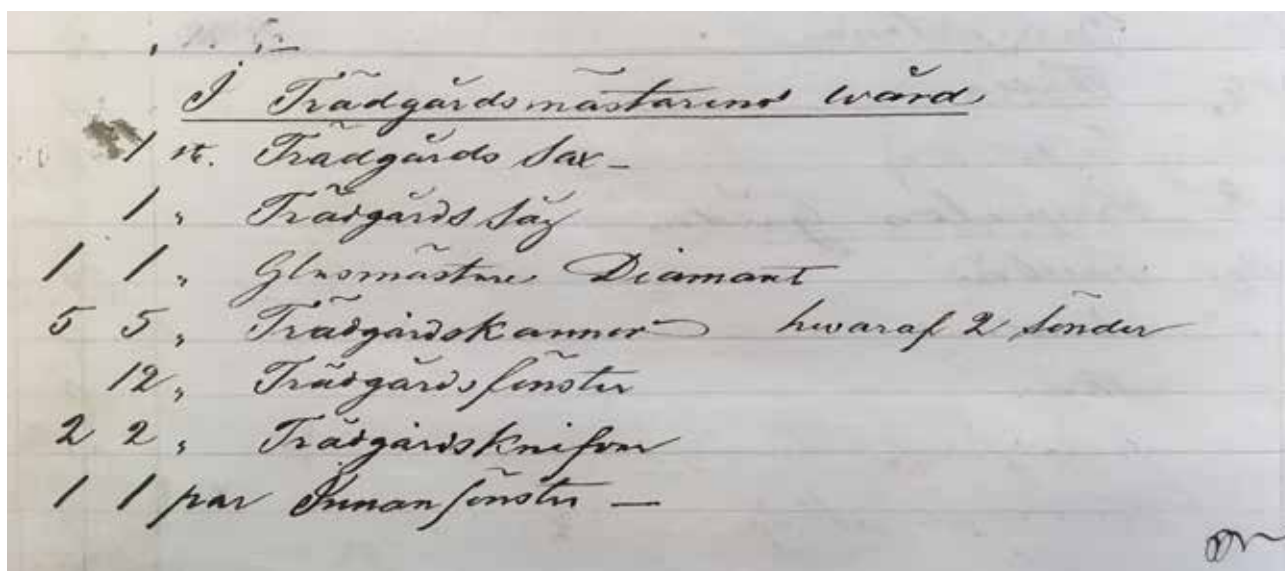

Fig 50. Ur inventariebok, Grängshammars bruk, 1866. Redskap "I Trädgårdsmästarens vård". Grängshammars bruksarkiv.

En odaterad anteckning på en lapp i arkivet berättar om de villkor som gällde för trädgårdsmästaren och skötseln av anläggningen, troligen under andra halvan av 1800-talet: "Holmberg, har trädgården mot det han håller rent och snyggt på och omkring gården som i parken. Dessutom emottager han kol så väl vinter som sommar, kolemtagning har förr endast förekommit under vinter men på sednare åren äfven under sommaren."⁹⁸ Under 1800-talets andra hälft blev det vanligt att trädgårdar vid herrgårdar arrenderades ut till tidigare anställda trädgårdsmästare, som började driva verksamheten i egen regi.⁹⁹ Anteckningen tyder på att ett liknande förhållande börjat råda även på Grängshammar. "Holmberg" fick odla trädgården och ta intäkterna därifrån. Som motprestation hade han ett relativt stort skötselåtagande. Förmodligen var han inte ensam om arbetet. Exempelvis nämns i boken *Berättelser från Grängshammar* att Eva Kristina Dahlstedt "före konfirmationen 1882 var lillpiga hos

Kvickens Sara i Svärdsjö by" (som ligger en knapp mil från Grängshammar). Efter konfirmationen blev hon trädgårdskulla åt brukspatron Wigert, "medan ännu herrskapskuskarna svängde med stiliga kareter framför herrgårdstrappan."¹⁰⁰

Området närmast herrgården var privat. Den västra delen av Engelska parken tycks däremot ha varit allmänt använd. Nämnda Eva Kristina Dahlstedt, född 1867, berättade i en tidningsintervju gjord på 1940-talet om sin barndoms och ungdoms Grängshammar. Då var holmarna en plats för lördagens danser. Journalisten skriver: "Hon minns ruschande lördagspolskor på holmarna i Grängshammarsån och hon minns ljusa midsommarnätter på Majstångsbacken, då Kalle Gäfvert bytte ut smedsläggan mot bälgaspelet och Tättingen, soldaten, svarade för glädjens melodier på sin hemgjorda fiol."¹⁰¹

⁹⁸ Grängshammars bruksarkiv, ämnesordnade handlingar 1748-1891, volym 1736.

⁹⁹ Olausson 2014.

¹⁰⁰ Hedström 1999, s 57.

¹⁰¹ Ibid.

Trädgårdsanläggningen efter 1880-talet

Som tidigare visats så försvann dammen i östra delen av Engelska parken under 1800-talets sista årtionden. Förmodligen lämnades den att växa igen i samband med nedläggningen av bruket. På kartan från 1902 (fig 27) finns den inte med. Spåren efter den syns dock som en mörk yta på ett flygfotografi från 1960. Folke Frank, Grängshammar, berättar att en äldre grängshammarsbo, Torkel Hedström, i sin tur berättat att området för den tidigare dammen länge var sankt och därför fylldes igen vid mitten av 1900-talet.

På nämnda karta från 1902 är holmarna utritade. De tidigare kryddgårdarna bakom södra flygeln respektive öster om inspektorsgården är kvar med intakt kvartersindelning. Foton från 1923 (fig 51-54) visar en prunkande anläggning söder om flygeln. Hur trädgården utvecklats efter detta ligger utanför denna framställning, men klart är att den del som odlats längst är just den "Trägård" bakom södra flygeln som finns med redan på 1760-års kartor.

Fig 51-54. Foton från 1923 visar en prunkande trädgård med både prydnads- och köksväxter söder om den södra herrgårdsflygeln. Kopior hos Lars Wieslander.

3. Förslag till restaurering av Engelska parken och informationsinsatser vid herrgårdsområdet

Under 1780-talet kompletterades den tidigare trädgårdsanläggningen kring Grängshammars herrgård med en landskapspark engelsk stil. Av samtida kartor framgår att all tillgänglig mark norr, väster och söder om herrgården införlivades i parken. Anläggningen fick sin karaktär genom närheten till vattnet, höjdskillnader i terrängen, slingrande gångar, träd med ett skirt eller hängande växtsätt planterade i klungor eller som solitärträd, välvda träbroar och "lustplatser". Av samtida teckningar och målningar framgår att det omgivande landskapet också var tänkt att ingå i upplevelsen.

Området för den tidigare trädgårds- och parkanläggningen ligger i anslutning till Grängshammarsån. Jordarten är lera-silt med ett uppskattat jorddjup ner till berget om 10-20 m.¹⁰² Miljön längs vattendraget erbjuder en fuktig och relativt skyddad miljö. Grängshammar ligger i odlingszon 4, vilket delvis avgör hårdigheten för vedartade växter.¹⁰³ Brist på respektive tillgång till dränering spelar också stor roll för växternas möjlighet att övervintra, varför hårdigheten kan variera mellan olika växtslag och platser inom området.

Norr om bruksgatan ligger den del av anläggningen som här benämns Engelska parken. Västra delen av området har, genom sin närhet till den tidigare hammarsmedjan, status som fornlämningsområde.¹⁰⁴ Väster om ån finns ruinen av ett tidigare kolhus, uppfört 1834. Den större holmen intill kan innehålla lämningar av ett annat kolhus som låg där innan parken anlades. Klassningen som fornminnesområde ställer särskilda krav: Alla planerade åtgärder inom denna del av parken måste diskuteras med länsstyrelsen. För arbeten som kan skada fornlämningen måste tillstånd beviljas innan arbetet får påbörjas. Hänsyn måste självklart tas till detta även i samband med skötselåtgärder. Också "Drottning Kristinas ridgrop" vid den kvarvarande herrgårdsflygeln finns upptagen i fornminnesregistret, men är klassad som kulturlämning.¹⁰⁵ Marken där landskapsparken och den äldre trädgårdsanläggningen låg är privatägd. Tack vare att markägarna ställer sig positiva är det möjligt att planera för dels en restaurering av Engelska parken, dels för att tillgängliggöra en mindre del av området vid herrgården. Alla enskilda åtgärder måste självklart beslutas och genomföras i samförstånd med respektive markägare.

Fig 55. Engelska parken från norr med bruksgatan och kolhusruinen (t h) i fonden. Foto i maj 2019: Helena Kåks.

¹⁰² SGU jordartskarta, Sverige.

¹⁰³ Riksförbundet Svensk trädgård, Zonkarta Dalarna.

¹⁰⁴ Fornsök, Silvberg 31:1: Hammarsmedja. Fornlämning.

¹⁰⁵ Fornsök, Silvberg 30:1: Naturföremål/-bildning med tradition. Övrig kulturhistorisk lämning.

Landskapsarkitekten Walter Bauer understryker i boken *Förnya och bevara parker och trädgårdar* att en engelsk park är av "ömtåligt slag": "Ömtåligt för att den saknar en barockens axelfasta plan, där alléer, regelbundna parterrer eller kvarter, häckar och boskéer gör det möjligt att behålla åtminstone en del av inredningen intakt eller i varje fall så tydlig att den med viss fantasi och med hjälp av historiska dokument låter sig förnyas."¹⁰⁶ De strukturerande elementen i en engelsk park är alltså av mer förgänglig natur än motsvarande i en barockanläggning, vilket gör att den har svårare att stå emot tidens tand. Detta stämmer väl in på Grängshammar. Den del av barockanläggningen som terrasserades under 1600- eller 1700-talet framträder fortfarande tydligt, medan övriga delar som haft status av trädgård eller park blivit otydliga eller helt utsuddade. Vid sidan av terrasseringsarna utgör holmarna i Grängshammarsån, "Drottning Kristinas ridgrop" och ett antal äldre ädellövträd de tydligaste spåren av den äldre anläggningen.

Det övergripande målet med en restaurering/rekonstruktion av Engelska parken bör vara att återskapa en del av den tidigare landskapsparken för att därigenom bidra till att dels långsiktigt bevara denna del av parken med tillhörande kultur- och naturvärden, dels ge besökare en upplevelse av 1700-talets landskapspark.

Mot bakgrund av ovanstående kan ett antal grundförutsättningar formuleras. Restaureringen ska

- bygga på kunskap om den historiska anläggningen.
- ske på ett antikvariskt medvetet sätt där befintliga strukturer och befintligt växtmaterial sparas så långt det är möjligt.
- ta stor hänsyn till naturvärden.
- göra parken tillgänglig för så många kategorier av besökare som möjligt.
- berätta för besökare om parken som ett uttryck för ett romantiskt trädgårdsideal och en del av bruksmiljön, samt om parkens egen historia och utveckling.
- utformas för och följas av en långsiktigt hållbar skötsel som säkerställer de kulturhistoriska värdena, tar hänsyn till naturvärdena och är ekonomiskt möjlig.

Det område som behandlas här har delats in i tre delar: Den västra (1) respektive den östra (2) delen av Engelska parken samt området kring herrgården (3a, 3b). Den sistnämnda delen är inte aktuell för restaurering, men bör underhållas i nuvarande skick och förtjänar att få sin historia berättad. Det vore också värdefullt om ett par mindre delar av den kunde göras tillgängliga för besökare.

Fig 56. Utbredningen av fornlämningsområdet i västra delen av Engelska parken Översiktskarta, nedladdad mars 2019. © Lantmäteriet.

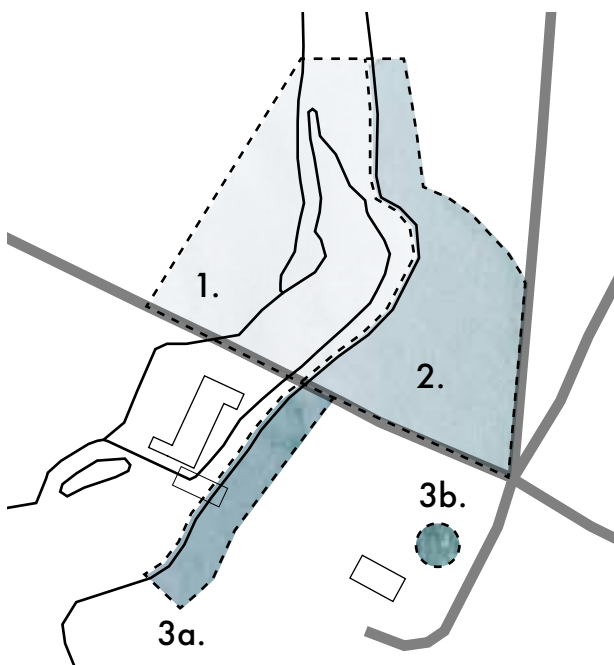

Fig 57. Karta över de tre delområdena: Den västra (1) respektive den östra (2) delen av Engelska parken samt området kring herrgården (3a, 3b). Illustration: Klara Kåks.

106 Bauer 1990, s 173.

Område 1. Västra delen av Engelska parken

Historik

Med början 1785 skapades det system av holmar som ligger inom Område 1. Den stora holmen, som fortsätter söder om bruksgatan, är naturlig. Övriga holmar är i de flesta fall anlagda. På 1725 års karta finns ett antal små cirklar utritade på platsen för de mindre holmarna. Kanske betecknar de ett antal stenar eller småholmarna som parkanläggarna kunde bygga vidare på. På 1760 års kartor finns endast den större holmen utritad. Den var då bebyggd med ett kolhus. Möjligen stod det kvar ännu 1792, då det finns avbildat på en lavering från denna tid. 1801 års karta visar ett fullt utbyggt system av holmar. Området har sedan samma utseende under i princip hela 1800-talet, fränsett att holmarnas antal minskades genom att några av de mindre slogs samman till en större holme.

Förmodligen hade broarna till en början ett enklare utseende med "ledstänger" på sidorna. Mot 1700-talets slut kom de vita välvda träbroar som syns på samtida bilder. Där syns också broar helt utan räcken. Ingen uppgift finns från 1700-talet om att träd köpts in för att planteras på holmarna, vilket kan tolkas som att man använde sig av lokalt växtmaterial. Det samtida bildmaterialet visar lövträd med höga stammar och högt placerat grenverk, samt träd som kan tolkas som al och knäckepeil, som båda trivs i fuktiga lägen. Träden

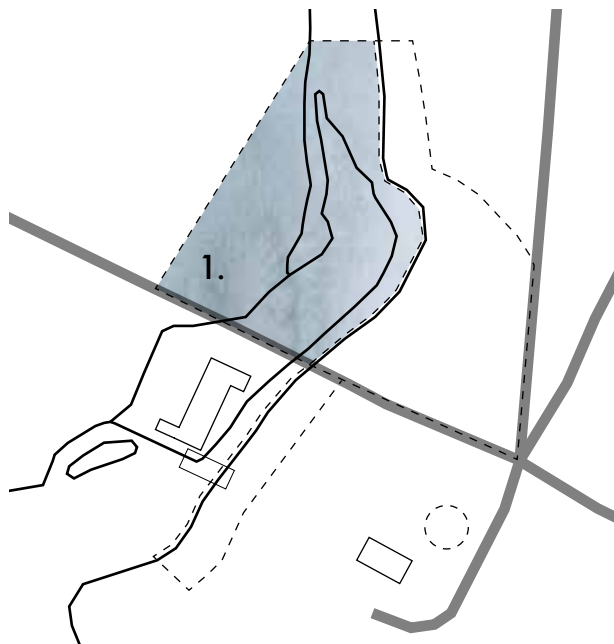

Fig 57. Område 1. Illustration: Klara Kåks.

är på bilderna dels placerade i klungor, dels som solitärer. På den stora holmen växer i dag ett antal äldre lärkträd. Äldre almar finns norr om kolhusruinen. Om prydnadsplanteringar funnits är oklart. Bestånd av gul daglilja, krollilja och akleja på den större holmen skulle kunna tyda på det.

Fig 58. Vyn från den större holmen mot "Hammarbäcken" och kolhusruinen. Foto i november 2019: Helena Kåks.

I november 2019 gjorde Skogsstyrelsen på uppdrag av Sätters kommun en drönarfotografering av Engelska parken. Avsikten var att skapa ett underlag för en jämförelse mellan dagens park och den park som avbildas på 1800-talskartorna. Nedan jämförs först holmarnas form på kartorna från 1801 respektive 1853 för att visa på förändringen under 1800-talets första hälft. Därefter jämförs holmarnas nuvarande utseende, sådant det framträder på drönarbilderna, med 1800-talskartorna.

Jämförelsen av de två 1800-talskartorna visar att holmarna under 1800-talets första årtionden (kartorna från 1838, 1848 och 1853 är i det närmaste identiska) blev färre till antalet. De fem mindre holmarna i mitten av området lades samman till en större. Övriga holmar behåller

sin form. I de fall form och/eller placering inte stämmer beror det nog i huvudsak på att kartan från 1801 inte är lika exakt som den från 1853. Den senare kartan stämmer mycket väl med dagens ekonomiska karta.

När 1800-talskartorna läggs samman med drönarbilden (fig 60) framträder den förändring som skett efter 1853, eller egentligen efter 1902 (se karta fig 27) eftersom holmarna då fortfarande såg likadana ut. En tydlig skillnad är att den stora holmen längst i söder idag är betydligt större än tidigare. Förklaringen till detta blev tydlig vid högvatten i november 2019: Den norra delen av denna utökade holme skiljer sig från den ursprungliga holmen genom att vara mycket sank, vilket tyder på att norra delen kommit till senare.

Fig 59. Holmarnas konturer på 1853 års karta, här förstärkta med röda linjer. De gula linjerna markerar holmarnas konturer på 1801 års karta. Den stora skillnaden är att de fem mindre holmar som framträder på 1801 års karta 50 år senare gjorts om till en större holme. Illustration: Klara Kåks.

Fig 60. En jämförelse mellan holmarnas konturer på drönbilden (blått) respektive 1853 års karta (rött) uppvisar stora skillnader både vad gäller den större holmens utbredning och i hur flera av holmarna i dag är länkade till varandra. Området längst i norr är i stort sett intakt. Foto: Skogsstyrelsen. Illustration: Klara Kåks.

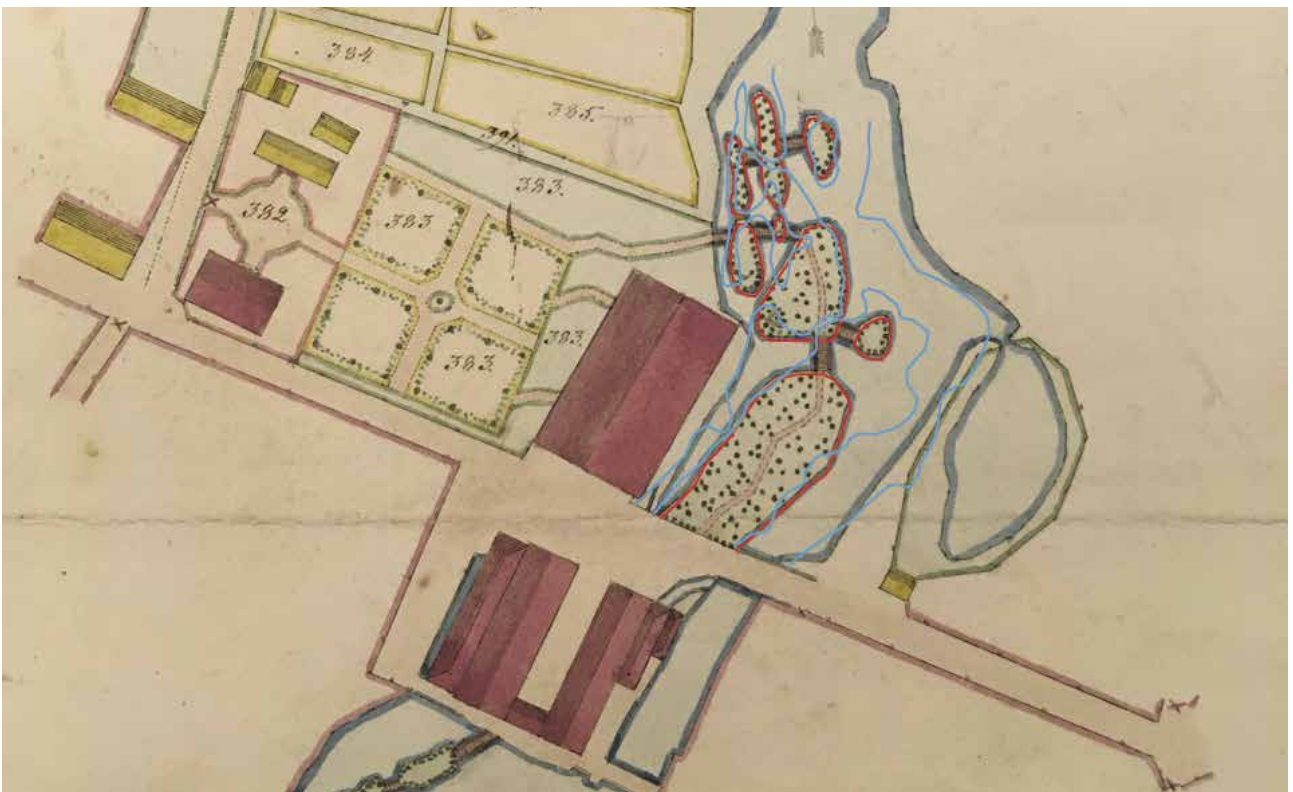

Fig 61. Holmarnas konturer idag (blått) lagda över 1853 års karta. Illustration: Klara Kåks.

Fig 59. Ån mot norr. Mellan träden skymtar kyrkan. Foto i november 2018: Helena Kåks.

Fig 60. På den holme som ligger längst norrut i ån växer några stora granar. Det syns tydligt att den är uppbyggd av stenar som lagts på varandra, något som bör ha skett 1786. I bakgrunden skymtar den moderna ladugården. Foto i november 2018: Helena Kåks.

Nuläge

Den västra delen av Engelska parken får sin prägel av strömmande vatten. Längst österut i denna del av parken går huvudfåran som på våren har stor genomströmning. I västra delen av området är genomströmningen liten, och i vissa fall är vattnet helt stillastående. Systemet av holmar finns kvar och är fortfarande relativt tydligt till sin struktur. Formen på flera av holmarna, främst i östra delen, är dock kraftigt förändrad. Det är möjligt att gå mellan holmarna, frånsett den holme som ligger ytterst i systemet. Broarna är dock sedan länge borta. I stället binds holmarna på flera ställen samman av fasta passager av utlagda stenar, vilket fått till följd att vattnet i den västra delen av vattenparken står relativt stilla. På ett ställe är en trumma utlagd, vilket gör att vattnet kan passera.

På den stora holmen växer några höga lärkträd. Andra träd på holmarna är alm, hagtorn, säl, gran, ask, ek, rönn, hägg, björk, hassel, lönn. Markvegetationen består på den stora och flera andra av holmarna till stor del av trolig häckspirea, *Spirea salicifolia* eller någon av dess hybridarter.¹⁰⁷

På den större holmen finns ett stort bestånd av gul daglilja, *Hemerocallis lilioasphodelus*, som är en förvildad trädgårdsväxt. Beståndet har blivit större efter röjning eftersom dagliljan trivs på soliga och inte alltför torra platser. På den större holmen växer även krollilja, *Lilium martagon*, och akleja, *Aquilegia vulgaris*, också de ursprungligen trädgårdsväxter. Daglilja, krollilja och akleja var alla omtyckta under 1700-talet.

I väster avgränsas parken av kolhusruinen från 1834 med pelare i slaggflis. Mot kolhusruinens södra vägg växer kaprifol och inne i ruinen en mängd ängsväxter. På landremsan mellan ruinen och ån står några stora almar. De är i dåligt skick med stora delar av grenverket intorkat. Några stora grenar hänger över ruinen. Norr om ruinen står fler almar och en del andra, mindre träd, bland andra lönn. En hundgrav från 1994 finns också i området.

Hela den västra delen av Engelska parken är fornminnesområde.

Fig 61. Den större holmen i Engelska parken sedd från bruksgatan. Bakom lärkträden skymtar kolhusruinen. Foto i maj 2019: Helena Kåks.

¹⁰⁷ Hedgren (uå) säger att dagliljan "tycks ha fört en tynande tillvaro under första halvan av 1900-talet. Efter röjningar på holmen växer den numera rikligt. Enda hotet är nu förbipasserande och spadförsedda trädgårdsentusiaster."

Målbild

Denna del av parken är fortfarande relativt intakt, och därmed möjlig att med en rimlig insats restaurera. Ett riktmärke för åtgärder av olika slag bör vara det utseende Engelska parken hade som fullt utbyggd kring sekelskiftet 1800. Målet bör vara att ge besökaren en upplevelse av det som var Engelska parkens i Grängshammar signum: strömmande vatten, träd placerade i klungor eller som solitärer, solen som silar genom grenverket, möjligheter att vandra på stigar och broar mellan holmarna, variation mellan rumsupplevelser och vidare utblickar. Hur långtgående ambitionerna bör vara är en fråga för diskussion. Ska målet vara att återskapa holmarnas former sådana de framträder på kartan från 1801 alternativt kartorna från 1838 och framåt? Eller bör arbetet hellre utgå från den form holmarna har idag? Vad är önskvärt och möjligt i relation till antikvariska, biologiska, ekonomiska och arbetsmässiga aspekter?

Oavsett vilken ambitionsnivå arbetet läggs på är målbilden att vattnet strömmar fritt inte bara i åns huvudfåra utan också i de två mindre fårorna väster om den. Det är möjligt att ta sig mellan holmarna, antingen via fasta övergångar eller via träbroar, nytillverkade efter historisk förlaga. Undantaget är möjligen den yttersta holmen, som dels är liten och dels ligger mitt i åns huvudfåra, eftersom det i synnerhet under vårfloden skulle innebära en säkerhetsrisk att låta besökare gå ut på den. Trädbeståndet är friskt och utan döda inslag. Inga grenar hänger över slaggpelarna. På den större holmen står de äldre lärkträden kvar. På övriga holmar har äldre friska träd fått sällskap av självsådda eller nyplanterade exemplar, företrädesvis arter med höga stammar och sirligt växtsätt.

Växtmaterialet har hämtats från området.

Holmarna är till stor del röjda från spirea och annan buskvegetation. På några ställen har spirean tillåtit bilda mindre buskage som bidrar till att ge rumskänsla. Den ökade solinstrålning röjningen medfört har gjort att mycket av den örtartade floran kommit tillbaka. Ett vackert inslag är det stora beståndet av gul daglilja.

Fig 62. Vid en restaurering är en av de första åtgärderna att rensa vattnet från nedfallna stammar och grenar. Foto i april 2019: Helena Kåks.

Insatser

Den västra delen av Engelska parken får sin karaktär av vattnet. Att arbeta med vattenflödena är därför grundläggande i denna del av parken.¹⁰⁸ Hur detta arbete utformas är, som tidigare nämnts, beroende av det beslut som fattas angående holmarnas form. För att fatta det beslutet och dra upp riktlinjer för kommande insatser krävs diskussioner med bland andra expert på vattenflöden, markägare, antikvarie, biolog, företrädare för Silverringen och ordsbor som är intresserade av att vara med och förvalta den restaurerade parken. Av stor betydelse är frågor om finansiering och framtida skötsel.

Vattnet strömmar idag fritt i åns huvudfåra samt i fåran längs åns västra strand. Oavsett om holmarnas tidigare former återskapas eller ej är det nödvändigt att också få igång vattenflödet i mittendelen av området. Genomströmningen måste i hela området vara så stor att vattennivån hålls konstant. I ett första steg har ån rensats från nedfallna grenar och holmarna röjts från sly. Om valet faller på att återskapa holmarna krävs experthjälp inom vatten och anläggning med att planera och utföra åtgärderna. All grävning måste ske med största hänsyn till växtligheten. Holmarnas kanter behöver i utsatta lägen stenskos eftersom de annars kommer att erodera. Om valet istället faller på att utgå från holmarnas nuvarande utseende tas inledningsvis träd på dammvallar ned, då rötterna på sikt kan spränga fördämningarna. Stubbarna lämnas orörda. Därefter går det att ta ställning till hur vattenflödena i mittendelen av området ska ledas och fördelas. Även dessa avvägningar fordrar experthjälp. De faktiska åtgärderna kan sedan enkelt utföras genom handgrävning. En åtgärd som kan vara fördelaktig i båda fall är att minska bredden på det skibord som släpper in vatten från Smedsdammen till Grängshammarsån (söder om hammarsmedjan). Med ett smalare inläpp blir vattennivåerna i Engelska parken mindre känsliga för variationer i inflödet.

Vad gäller växtligheten identifieras siktlinjer där röjning är önskvärd för att skapa utblickar, i första hand mot den norra delen av åfåran. Spirean som täcker en stor del av holmarna slås så nära marken som möjligt, gärna två gånger per säsong, varefter materialet avlägsnas. Genom årlig upprepning

kommer markvegetationen att ändra karaktär. Spirean går tillbaka och örtartad flora gynnas. Även övrig markvegetation slås, räfsas ihop och tas bort. Bestånd av gul daglilja, krollilja, akleja m fl blommande växter sparas. Bestånd av träjon hålls under uppsikt så de inte tar över.

Träden går igenom och dött material tas bort, såväl hela träd som torra grenar. Någon enstaka stock kan eventuellt ligga kvar som faunadepå längs strandkanten. I övrigt kan dött material som bedöms ha betydelse för den biologiska mångfalden med fördel flyttas, förslagsvis till den östra delen av parken. Särskilt viktigt är det att se över trädbeståndet i närheten av kolhusruinen eftersom slaggpelarna kan skadas av nedfallande grenar. Friskare träd kan avlastas genom att torra och alltför tunga och obalanserade grenar tas bort.

Trädbeståndet förnyas genom att självsådda träd sparas eller genom nyplantering, gärna med växtmaterial från området. Arterna bör tåla den fuktiga markmiljön. Lämpliga arter kan vara al, knäckepil, sälg, lärk, björk och lönn. Värda att diskutera är också de arter som nämns i trädförteckningen från 1829 (fig 48, bilaga 2). De äldre almarna är genom sin storlek viktiga för kulturmiljön, men också genom sin grova barkstruktur och rikliga förekomst av lavar och mossor viktiga för den biologiska mångfalden.¹⁰⁹ Nyplantering av alm är dock genom almsjukan inget alternativ. Ett riktmärke när träd sparas eller nyplanteras är att skapa ett samspel mellan träd i klungor och enstaka exemplar.

Gångstråk och lägen för broar samt sittplatser identifieras. Det bör vara möjligt att vandra runt i området. Av särskild betydelse är att stigen över den större holmen görs i ordning som ett stråk med hög tillgänglighet. En entré till området skapas i söder, förslagsvis från strandremsan längs kolhusruinen. En skylt med information om parkens historia, restaurering och växtmaterial sätts upp i anslutning till entrén. Skylten bör också innehålla kort information om Område 2 och var entrén dit finns, samt upplysa om möjligheten att besöka område 3a och 3b.

¹⁰⁸ Avsnittet om åtgärder i vattnet bygger på ett besök i Grängshammar 190613 tillsammans med Hans Teimert, Nora, som arbetat ett helt yrkesliv med vattenkraft, ofta i äldre bruksmiljöer.

¹⁰⁹ Hermansson u å.

Fig 66. Genom upprepad röjning och slåtter gynnas den örtartade floran i Engelska parken. Bestånden av träjon sparas, men hålls under uppsikt så de inte tar över. Foto i juni 2019: Helena Kåks.

Fig 67. Det omfattande beståndet av gul daglilja ger karaktär åt den största av holmarna. Foto i juni 2019: Helena Kåks.

Fig 68. Efter en rensning av nedfallna grenar och annat som hindrar vattenflödet kan dammvallar och fördämningar identifieras. Foto i juni 2019: Helena Kåks.

Fig 69. Träd som växer på dammvallarna tas ner eftersom de annars på sikt kan spränga fördämningarna. Stubbarna lämnas orörda. Foto i juni 2019: Helena Kåks.

Fig 70. En minskning av bredden på det skibord som släpper in vatten från Smeddammen till Grängshammarsån skulle bidra till att hålla vattennivåerna i Engelska parken intakta. Foto i juni 2019: Helena Kåks.

Område 2. Östra delen av Engelska parken

Historik

Den östra delen av Engelska parken började göras i ordning 1785. Då togs de första spadtagen till den stora dammen i förlängning av åns utbuktning i nordost. På kartan från 1801 anges hela den östra delen av Engelska parken som "lustpark". Området inkluderade då hela området fram till vägen mot ladugården. Öster om dammen löpte tre promenadstigar förbundna i en slinga. Entrén till området låg i vägkorsningen i områdets sydöstra hörn. Väster om denna anslöt ytterligare en liten stig till bruksgatan. Söder om dammen låg en mindre timrad förrådsbyggnad.

På 1838 års karta är dammen inhägnad och promenadstigarna öster om dammen borta. Istället skär en väg mot den nybyggda kyrkan snett genom området som nu betecknas som slog. Dammen finns med på kartor fram till 1853. Troligen lämnades den att växa igen under 1870-talet när verksamheten vid bruket avstannade. På kartan från 1902 är dammen helt borta. Långt fram i tiden gick en genväg till ladugården snett genom området. Den användes av lantbrukets anställda.

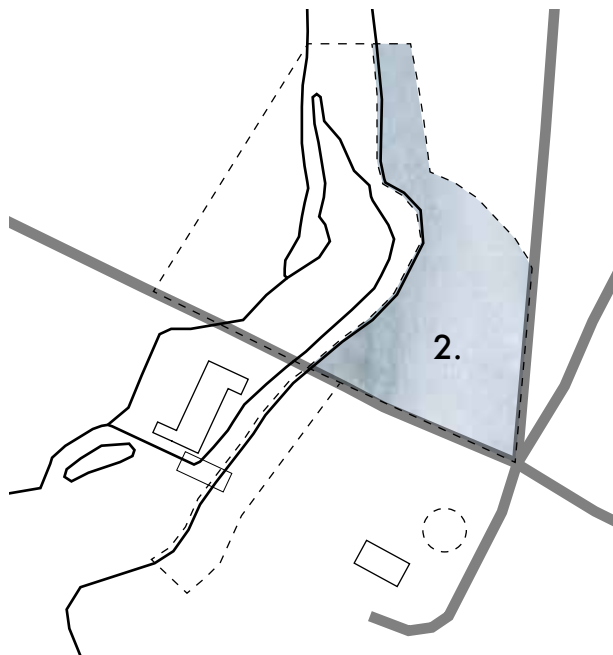

Fig 63. Område 2. Illustration: Klara Kåks.

Fig 64. I bakgrunden syns den östra delen av området – otillgänglig men med ett rikt fågelliv. Foto i maj 2019: Helena Kåks.

Fig 65. Platsen för inloppet till den tidigare dammen i östra delen av Engelska parken. I förgunden gör åns huvudfåra – här med lågt vattenstånd – en tvär krök. Foto i maj 2019: Helena Kåks.

Nuläge

Den östra delen av Engelska parken har nästan helt förlorat sin karaktär av parkmiljö. Området är igenväxt och bitvis helt otillgängligt. I synnerhet den södra delen är full av döda och halvdöda träd, nedfallna grenar och ris. I norra delen, som är mer öppen, har flera grova träd fallit. Några av dem ramar vackert in vyn mot åns utlopp i norr. Av den damm som tidigare gav karaktär åt denna del av parken finns inget kvar. Området är svårtillgängligt också genom att det saknar en naturlig entré. Till den mer öppna delen i norr går det dock att ta sig via vägen mot kyrkan.

I området växer flera grova almar. Andra vedartade

växter är hassel och olvon. I mitten av området finns ett 6x8 m stort bestånd av humle. Detta bestånd verkar inte ha spridit sig från någon intilliggande äldre humlegård – åtminstone finns ingen sådan på de historiska kartorna. I slänten nära vägen mot kyrkan växer en del förvildade trädgårdsväxter: praktlysing, hesperis (kallades tidigare trädgårdsnattviol) och gemsrot. Kombinationen av vatten och stora buskage har gjort området till ett omtyckt tillhåll för fåglar. All den döda ved som finns i området erbjuder goda livsmiljöer för skalbaggar och andra insekter.

Hela området ligger utanför fornminnesområdet.

Målbild

Den östra delen av Engelska parken är i ett sådant skick att den svårligen låter sig restaureras till det utseende det hade under parkens storhetstid. Till det bidrar den kraftiga igenväxningen men också det faktum att den stora dammen är borta. Den norra delen av området erbjuder flest upplevelsevärden och är dessutom mest tillgänglig. Målet bör därför vara att göra den norra delen av området tillgängligt för besökare som ett avskilt parkrum präglat av naturromantik och en vacker

utblick mot åfåran i norr, naturligt inramad av redan nedfallna trädstammar. I buskaget i norr är en siktlinje upptagen mot kyrkan. I öster avgränsas området av en skärm av träd och buskar. En bänk vänd mot åfåran är en uppskattad viloplats.

I den södra delen av området står naturvårdsintressena i förgrunden. Här finns gott om plats för ett rikt fågelliv och mycket död ved där lavar, mossor och insekter trivs.

Fig 66. I den norra delen av område 2 låg längre tillbaka en damm. Denna damm är sedan länge borta, men platsen erbjuder ett avskilt rum och en potentiellt vacker vy mot åfåran, inramad av nedfallna trädstammar. Foto i april 2019: Helena Kåks.

Insatser

Området i norr röjs varsamt så att den stora almen i mitten står fritt. De nedfallna träden får fortsätta rama in vyn mot ån. Viss röjning genomförs i syfte att tydliggöra utblicken mot åfåran och landskapet bortom den. Området kompletteras med en sittplats, vänd mot vyn över åns utlopp. En skärm av träd och buskar behålls mot kyrkvägen och den moderna ladugården. En entré i form av en stig från kyrkvägen skapas på ett lämpligt ställe. Stigen bör vara tillgänglighetsanpassad. Den södra delen av området tillåts vara som den är. Alla insatser i

Område 2 görs i samråd med berörd markägare, länsstyrelsen samt en naturvårdskunnig biolog.

Entrén skyltas från kyrkvägen. En informationsskylt tas fram och sätts upp i anslutning till entrén. Den bör berätta dels om det utseende och den funktion denna del av parken tidigare haft, dels om den biologiska mångfald som kännetecknar området idag samt om möjliga insatser för att ytterligare främja mångfalden. Den bör också hänvisa till områdena 1 samt 3a och 3b.

Område 3: Området kring herrgården med Nedre terrassen (3a) och "Drottning Kristinas ridgrop" (3b)

Historik

På kartor från 1760 finns en trädgårdsanläggning vid Grängshammars herrgård bestående av dels några terrasserade ytor i direkt anslutning till huvudbyggnaden, dels en "Trägård" bakom södra flygeln. Terrasseringen utfördes i syfte att skapa plana odlingsytor i sluttningen ner mot vattnet. På kartor från 1838 och framåt har "Trägården" bytt namn till "Kryddgård". Denna förändring motsvarar förmodligen en förändrad användning. Ytan har gått från att rymma fruktträd till odling av finare köksväxter.

"Drottning Kristinas ridgrop" finns med på kartan från 1801. Den bör ha anlagts någon gång mellan 1787, då parkarbeten kring gården gjordes och 1801 – om den inte anlagts ännu tidigare. I det senare fallet anlades den utan koppling till landskapsparken. Troligt är dock att den kommit till som en lustig detalj inom ramen för parken, och att den därmed inte har något med drottning Kristina att göra.

Nuläge

Av den tidigare kryddgården/köksträdgården återstår i dag en gräsplan omgiven av stora träd. Terrasserna är bevarade och beväxta med träd. Ägaren av herrgården har gjort en stor insats för att laga en tidigare nedfallen del av den nedre terrassmuren. Både strandremsan och

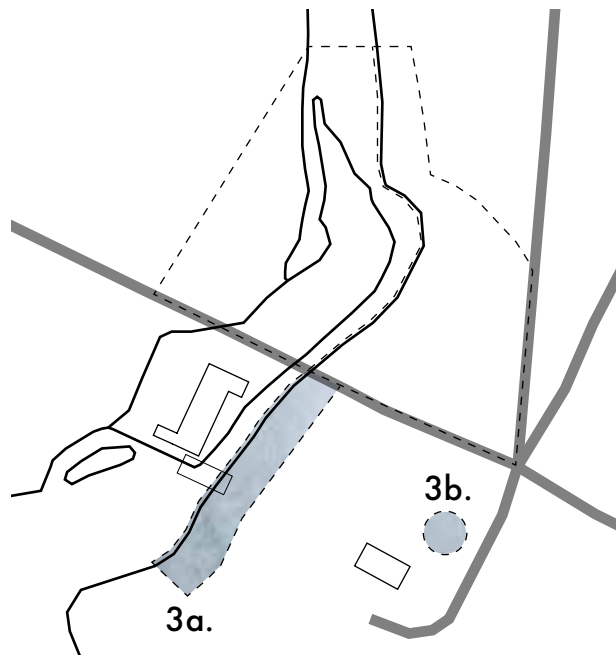

Fig 67. Område 3a och 3b. Illustration: Klara Kåks.

området kring ridgropen är underhållna genom gräsklippning och därför lätta att nå.

Större delen av strandremsan ligger inom fornminnesområdet. "Drottning Kristinas ridgrop" är klassad som kulturlämning.

Fig 68. Nedre terrassen sedd från väster. Foto i november 2018: Helena Kåks.

Fig 69. "Drottning Kristinas ridgrop" intill norra herrgårdsflygeln. I bakgrunden allén längs bruksgatan. Foto i november 2018: Helena Kåks.

Målbild

Strandremsan mellan ån och den nedre terrasmuren är tillgänglig för besökare. Från gångstigen har besökaren en fin utblick dels över bruksområdet och vattnet, dels över den nedre terrasmuren, som är hel och fri från träd och buskar. En vandringsled runt bruksområdet gör det möjligt att ta sig över till åns västra sida. En informationsskylt med kartor,

bilder och beskrivningar berättar historien om trädgårds- och parkanläggningen kring herrgården. Skylten bör även innehålla information om att "Drottning Kristinas ridgrop" ingick som en del i anläggningen och att det finns möjlighet att ta sig dit från bruksgatan mellan herrgården och Engelska parken. Området kring ridgropen är tillgängligt.

Insatser

Strandremsan mellan muren och ån röjs och gräset hålls klippt för god tillgänglighet. Området avgränsas i söder med en skylt som talar om att där börjar privat område. En informationsskylt om trädgårdsanläggningen kring herrgården från 1760-talet och framåt tas fram och sätts upp på lämpligt ställe nedanför terrasmuren. Skylten

bör också innehålla information om ridgropen. Området kring "Drottning Kristinas ridgrop" görs tillgängligt. En mindre informationsskylt sätts upp. Alla insatser i område 3 bygger på att markägaren är villig att upplåta delar av sin tomt för besökare, och måste självklart ske i samråd med denne, samt med länsstyrelsen.

Framtida skötsel

Efter en eventuell restaurering av Engelska parken i Grängshammar är den fortsatta skötseln av största vikt för att bibehålla parkens kulturhistoriska, biologiska och estetiska värden. Eftersom denna typ av park representerar ett stycke förädlad natur blir skötseln av den inte lika intensiv som skötseln av en formträdgård. Nedan beskrivs de viktigaste skötselåtgärderna i en restaurerad park.

Område 1

Syftet med skötseln av den västra delen av Engelska parken är att upprätthålla vattnets flöde, holmarnas form, trädbeståndet, siktlinjerna samt en örtartad markvegetation.

En årlig åtgärd under vår/försommar är att rensa vattnet från nedfallna grenar och annat material som hindrar det från att strömma fritt samt att se över skibord och andra överfall så att vattnet rinner som det ska.

Markvegetationen röjs/slås till en början två gånger årligen. Så småningom, när spirean trängts tillbaka, slås marken en gång per år, då på sensommaren. Det ligger en poäng i att röjningen utförs vid lite olika tider. På så sätt gynnas olika delar av den örtartade floran. Viktigt är att vara rädd om blommor som ännu inte fröat av sig så de får en möjlighet att göra detta. Det är mycket viktigt att grönmassan tas bort efter röjningen/slåttern, så inte näringskrävande växter gynnas på bekostnad av ängsblommor och andra rara örter.

De siktlinjer som identifierats hålls öppna.

Trädens status ses över. Torra grenar kan behöva tas bort, exempelvis i närheten av kolhusruinen eller

gångstråk. Ett riktmärke är att parken bör rymma träd av olika ålder. Bara så säkras den på lång sikt. Det kan innebära nyplantering eller att yngre självsådda träd släpps upp på lämpliga platser.

Broarna ses över och åtgärdas vid behov, likaså skyltningen.

Område 2

Syftet med skötseln av den norra delen av område 2 är att upprätthålla karaktären av ett lätt förvildat parkrum samt sikten mot åfåran. I den södra delen står naturvårdsintressena i förgrunden. Syftet är där framför allt att gynna fågellivet och den övriga faunan.

Den norra delen av området röjs årligen från uppväxande sly. Gräset slås. Sly och gräs fraktas bort. Gångstigen och sittplatsen underhålls vid behov.

Den södra delen ses över årligen, men lämnas i stort sett utan åtgärder. Enstaka insatser kan behövas för att upprätthålla/möjliggöra viss framkomlighet.

Område 3 a och b

Syftet med skötseln av område 3a respektive 3b är att hålla respektive område tillgängligt för besökare så att dessa kan se terrassmuren och Drottning Kristinas ridgrop, samt ta del av informationen på skyltarna. Detta fordrar att respektive gräsyta klipps med jämna mellanrum och att skyltningen årligen ses över.

4. Källor och litteratur

Otryckta källor

Lantmäteriet, historiska kartor

<https://historiskakartor.lantmateriet.se/historiskakartor/search.html>

Lantmåterimyndigheternas arkiv

Dalarnas län Grängshammar 20-SIV-17 Rågångsåtgärd 1760

Dalarnas län Grängshammar 20-SIV-24 Mätning 1801

Dalarnas län Grängshammar 20-SIV-43 Storskifte 1848

Lantmåteristyrelsens arkiv

Kopparbergs län, Silvbergs socken, Grängshammar nr 1 Geometrisk avmätning 1725.

Kopparbergs län, Silvbergs socken, Grängshammar nr 1 Gränsbestämning omkring 1760

Kopparbergs län, Silvbergs socken, Grängshammar nr Storskifte på inägor 1838

Jernkontorets bildbank

<https://www.jernkontoret.se/sv/bildbank1/>

Laveringar, penn- och tuschteckningar med motiv från Grängshammar av Gustaf Silfverstråhle, Axel Fredrik Cederholm, Gustaf Hertenhielm, Harald M Ericsson.

Stora Enso AB:s arkiv, Arkivcentrum Dalarna

Grängshammars bruks arkiv

Årsräkenskaper 1688-1892, serie G1

Journaler, kontoböcker, inventarieböcker

Ämnesordnade handlingar 1748-1891, serie F1

Volymerna 1729 och 1736

STORA kart- och ritningsregister

Grängshammars bruk

Planer över herrgårdsbyggnaderna, karta över inägor

Lantmåteriakter

Silvberg 48

Riksarkivet, Stockholm

Sjöholmsarkivet, Enskilda samlingar, Nordinsamlingen

RA/720 791.017, Brev från G Silfverstråhle till Johan af Nordin 1807

Lars Wieslander, Grängshammar

Kopior av akvarell och foton

Grängshammars gård, Grängshammar

Karta över inägor 1902

Hemsidor

Samtliga hemsidor nedladdade 190601

Fornsök

<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>

Dalafloran

<http://www.dalafloran.se/sockenindex.htm>

Mackmyra bruk

http://www.mackmyrabruk.se/Dokument/Folder_Mackmyra_Bruk.PDF

Riksantikvarieämbetet

<https://www.raa.se/kulturarv/landskap/historiska-parker-och-tradgardar/om-historiska-parker-och-tradgardar/>

Riksförbundet Svensk trädgård

Zonkarta Dalarna

http://www.tradgard.org/medlem/Medlem_login/zonkarta/page/7_3.asp

Statens fastighetsverk

Drottningholm/Svanhuset

https://www.sfv.se/sv/fastigheter/sverige/stockholms-lan-ab/slott/drottningholm/byggnader_drottningholms_slottsomrade/drottningholm-svanhuset/

Sveriges geologiska undersökning

SGU jordartskarta, Sverige.

<https://apps.sgu.se/kartvisare/kartvisare-jordarter-25-100.html>

Söderfors bruk

<https://www.lansstyrelsen.se/upsala/besok-och-upptack/kulturmiljoer/byggnadsminnen/engelska-parken-i-soderfors-bruk.html>

Litteratur

Ahlgren, Mattias (1997-1998), *Park och landskap vid Stjärnsunds bruk: restaurering och gestaltning av herrgårdspark och landskap*. Examensarbete i landskapsarkitektur. SLU, Alnarp.

Ahrland, Åsa (2006), *Den osynliga handen: Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*. Stockholm: Carlssons.

Andréasson, Anna & Katarina Wedelsbäck Bladh (2011), *Prydnadsträd och prydnadsbuskar hos två svenska plantskolor 1836 till 1946: Lanbruksakademiens Experimentalfält (1836-1900) och Vassbo trädskola i Dalarna (1895-1946)*. CBM:s skriftserie 58, POM – Programmet för Odlad Mångfald, Träd- och Buskuppet. Tillgänglig på internet: <https://pub.epsilon.slu.se/8897/>

Bauer, Walter (1990), *Parker, trädgårdar, landskap: Förnya och bevara*. Lund: Signum.

Berglund, Inger (2011), *Trädgårdar i Dalarna: Till nytta och nöje genom tre sekel*. Hedemora: Gidlunds förlag/Dalarnas forskningsråd.

Berglund, Inger (2017) *Restaureringsplan för Klosters herrgårdspark*. Falun: Länsstyrelsen Dalarna.

Beskow, Hans (1969), *Slott och herresäten i Sverige: Dalarna, Norrland: Ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk*. Malmö: Allhems förlag.

Bratt, Lennart & Inge Palmqvist, "Kulturflyktingar i Dalarnas flora". Trollius 46.

Tillgänglig på internet: <http://docplayer.se/5388786-Kulturflyktingar-i-dalarnas-flora-lennart-bratt-inge-palmqvist.html>

Bäckström, Arvid (1936), "Gustaf Silfverstråhle och hans teckningar." Rig 1936, s 306-315. Stockholm.

C S[ahlin] (1904), *Grängshammars och Ulfshyttans bruksegendom: Anteckningar / af C. S.* Stockholm: Tullbergs.

Dicander, Gunnar (1999), "Grängshammars historia". *Berättelser från Grängshammar* red. Gunnar Dicander, Astrid Möller, Erik Reyer. Grängshammar: Silvergs hembygdsförening, s 9-17.

Falu-kuriren (23 okt 1930) [sign Håwe], "Saknad sänja avgjorde läget på prästgården: En i Silfberg född prästman berättar om forna tider."

Flinck, Maria (1994) *Tusen år i trädgården: Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. Stockholm: Tiden.

Flinck, Maria (2013), *Historiska trädgårdar: Att bevara ett föränderligt kulturarv*. Stockholm: Carlssons bokförlag.

Forsgren, Olof (1981), *Berättelser om min lefnad*. Borlänge: Föreningen Släkt och Bygd. [Manuskript från 1851]. Möller, Erik Reyer] [red Gunnar Dicander Silvergs hembygdsförening.

Forsgren, Olof (1999) "Skola öppnas i Grängshammar". I: *Berättelser från Grängshammar*, red Gunnar Dicander, Astrid Möller, Erik Reyer], Silvergs hembygdsförening, s 12.

Hallgren, Karin (2016), *En kåhltpäppa ej at räkna: Köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem*. Uppsala: Sveriges

- lantbruksuniversitet. Diss. Tillgänglig på internet: <https://pub.epsilon.slu.se/13679/>
- Hedgren, Torkel (uå), dagliljan i Grängshammar. *Trollius* 23:37. Tillgänglig på internet: http://www.dalafloran.se/trollius/nr_23_37.pdf
- Hedström, Hugo, "Intervju med Eva Dahlstedt" [ur Borlänge tidning 1947]. I *Berättelser från Grängshammar* red. Gunnar Dicander, Astrid Möller, Erik Reyer. Grängshammar: Silvbergs hembygdsförening, s 57-59.
- Hermansson, Janolof, (uå) "Inventering av landsvägsalléernas naturvärden" del 1 *Trollius* 32:8. Tillgänglig på internet: http://www.dalafloran.se/trollius/nr_32_8.pdf
- Hermansson, Janolof, (uå) "Inventering av landsvägsalléernas naturvärden" del 2 *Trollius* 33:4. Tillgänglig på internet: http://www.dalafloran.se/trollius/nr_33_4.pdf
- Hildebrand, Bengt, (1964-1966) "*Olof Forsgren*", *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 16, s 325. Tillgänglig på internet: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14356>.
- Hillerström, Gottfrid (1973), *Hyttor, hammarsmedjor och kvarnar i Silvberg: En rundvandring till forna arbetsplatser*. En bok om Silvberg 1. Silvbergs hembygdsförening.
- Hobhouse, Penelope (2002), *Trädgårdskonstens historia: 3000 år*. Stockholm: Natur och kultur.
- Holmqvist, Klara och Joakim Seiler (2017), *Skötsel av historiska trädgårdar: Gräsmattor*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig på internet: <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/11613>
- Jeschke, Katarina (2007), "Trädgården vid Linnés bröllopsstuga. I: *Dalarna 2007*. Falun: Dalarnas museum, s 70-79.
- Kåks, Helena (2017), "*Om vintern bruka de mycket kål och ärter*": *Trädgårdsodling i Dalarna genom 400 år*. Falun: Dalarnas museum.
- Laine, Merit, 2007, "1720-1809". I: *Konst och visuell kultur i Sverige: Före 1809* (red Lena Johannesson). Stockholm: Signum, s 259-336.
- Lange, Ulrich (2000), *Experimentalfältet: Kungl Lantbruksakademiens experiment- och försöksverksamhet på Norra Djurgården i Stockholm 1816-1907*. Diss. Stockholm: Kungliga skogs- och lantbruksakademien.
- Lind, Olle (2001), "Barocka trädgårdar och engelska parker". I: *Dalarna 2001*. Falun: Dalarnas museum, s 102-109.
- Lundberg, Daniel och Seiler, Joakim (2018), *Skötsel av historiska trädgårdar: Grusgångar*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Hantverkslaboratoriet. Tillgänglig på internet: <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/12112>
- Lundqvist, Kjell (1982), *Löfstad slott: Beskrivning av den engelska parken jämte förslag till restaurering och skötsel*. Stad och land rapport nr 8. SLU, Alnarp.
- Löfgren, Maria (2015), *Trädgården på Gäddeholm*. Västerås: Glädjens Akademi Förlag.
- Myrdal, Janken (1983), "Grepur, hackor, spadar och skovlar i hundratal". *Fataburen*, s 153-164. Tillgänglig på internet: <https://www.ksla.se/anh/files/2012/06/Grepur-hackor.pdf>
- Möller, Astrid (1999), "Examen 27 april 1837". I: *Berättelser från Grängshammar* red. Gunnar Dicander, Astrid Möller, Erik Reyer. Grängshammar: Silvbergs hembygdsförening.
- Nisser Dalman, Margareta (2006) *Antiken som ideal – det antikiserande inredningsmåleriet och dess sociala funktioner i högreståndsmiljöer i Dalarna och Gästrikland 1791-1818*. Uppsala: Fronton.
- Nyman, Thure (uå) "Silfverstråhles Lindö: Ett rosseauanskt herrgårdshem i Västmanland." *Svenska kulturbilder* (red Sigurd Erixon & Sigurd Wallin), s 155-168. Tillgänglig på internet: <http://runeberg.org/kulbild/1-4/0175.html>
- Nyman-Nilsson, Maria, Utter, Sara och Seiler, Joakim (2018), *Skötsel av historiska trädgårdar: Klippta lövbärande häckar*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Hantverkslaboratoriet. Tillgänglig på internet: <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/12058>
- Olausson, Inger (2014), *En blomstrande marknad: Handelsträdgårdar i Sverige 1900-1950 med fyra fallstudier i Stockholms län*. Uppsala: Institutionen för ekonomi, Sveriges lantbruksuniversitet. Diss. Tillgänglig på internet: <https://pub.epsilon.slu.se/11136/>
- Olausson, Magnus (2001), *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Stockholm: Byggeförlaget.
- Samuelsson, Göran (2006), "Bonden, bilden, arkivet". *Historisk tidskrift* 126:4, s 703-725.
- Stora Tuna i äldre tider: Anmärkningar rörande hushållningen i Stora Tuna församling år 1792 (1914)*. Författare Thenstedt, Natanael, Utgiven av Pehr Jonsson] Borlänge: Hasselqvist & Co.
- Strömquist, André (2006), "Ett falunensiskt trädgårdsideal". I: *Dalarna 2006*. Falun: Dalarnas museum, s 155-164.
- Tandre, Anna (2014), *Parkanläggningar som biologiskt kulturarv*. Vårda väl. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig på internet: <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/7142>
- Wieslander, Lars (2017), *Grängshammar: Anteckningar och bilder*. Stockholm: GLM förlag.

Växtlista Grängshammar efter inventering juli – 18

Inventering med störst fokus på örtartat och buskar. Även mycket vildväxande flora, som gick att identifiera, har tagits med. Mycket ädellövträd kring herrgården och engelska parken

My Ottosson

N
↓

1. Holmarna

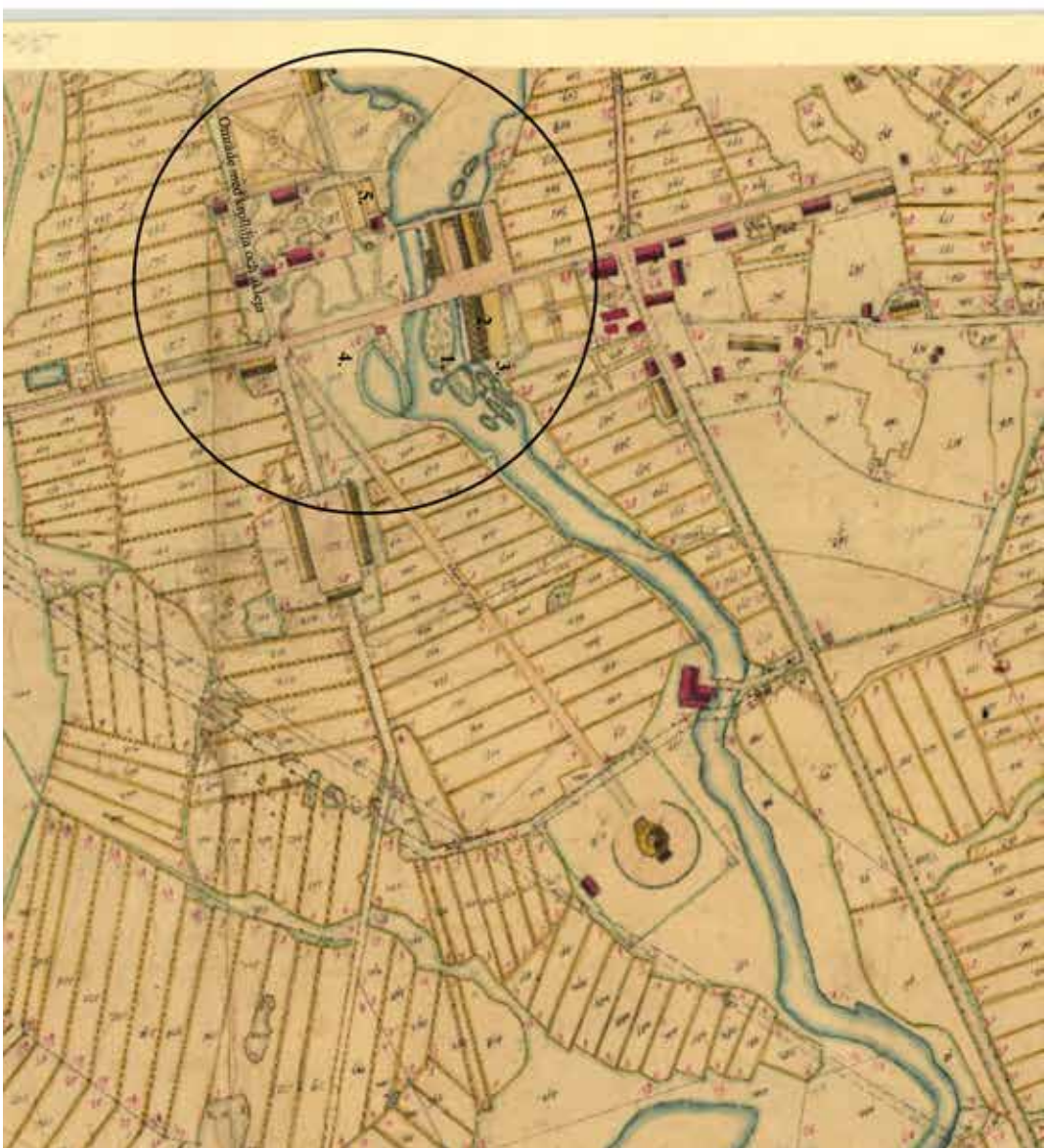
2. Ruinen

3. Norr om ruinen

4. Öster om holmarna, oröjt

5. Herrgården, terrasserna

Inventeringen gjordes med störst
fokus på holmarna

Holmarna

Träd och buskar

Alm
 Haglorn
 Sälg
 Gran
 Ask
 Ek
 Rönn
 Hägg
 Lärk
 Björk
 Hassel
 Lönn
 Hallon
 Måbär
 Besksöta
 Berberis
 Spirea – mycket, både buskar
 och nya rotskott efter röjning

Örtartat

Daglilja gul, många
 ruggar vid lärkarna och
 träjonsväxterna, flera
 också avklippta efter
 röjningen men med nya
 blad på väg
 Krollilja
 Tistel
 Näva
 Johannesört
 Ormbär
 Missne
 Nejlirkrot
 Liljekonvalj
 Vallört
 Tussilago
 Näckros

 Vitisippa
 Träjon
 Akleja – utan
 blomställningar med
 särskilt fläckiga blad,
 särskild sort eller som
 kanske bara beror på den
 skuggiga växtplatsen
 Mynta (förmodligen åker-)
 Älgräs
 Ekorrbär
 Skogsallat
 Åkerfräken
 Mjölkört

Berberis och spiracsort

Akemynta

Mycket aklejablad utan blomställningar i skuggan

Ruinen

Slagen ängsmark med:

Rödblåra

Prästkrage

Daggkåpa

Vitklöver

Smörblomma

Maskros

Vitmåra

Tussilago

Vallört, med mycket ljusblå blommor

Tistel

Akleja med blåliga blommor

Kaprifol, klättrande på ruinen

Syren

Slån

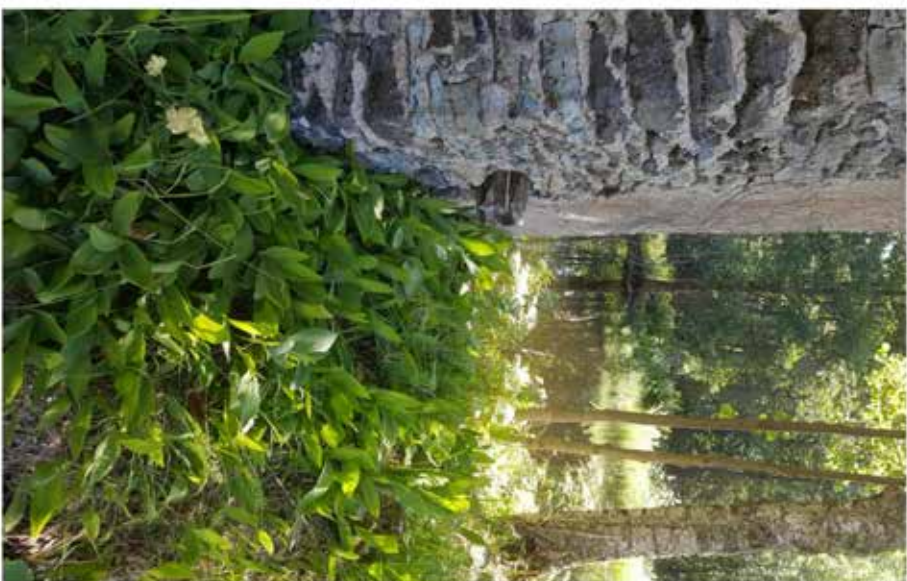
Hägg

Olvon

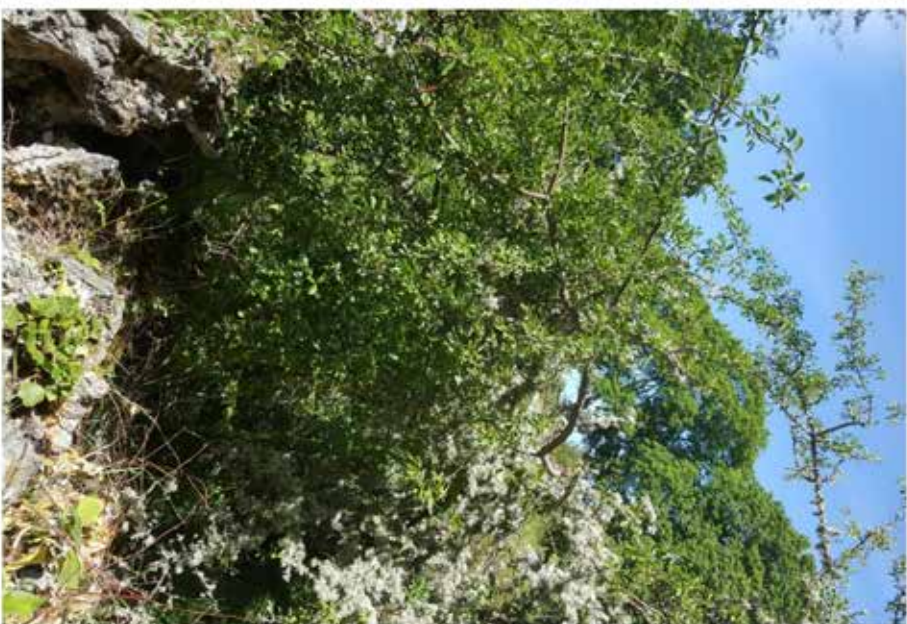

Vallört, akleja
och kaprifol

Liljekonvalj

Slán

Norr om ruinen

Dagiljja

Krollilja

Akleja

Knökllocka

Strandlusing

Gemsrot, vid hundgraven

Blåsippa, kan ha varit så att den hade
en annan färg än blå, ej den vanliga,
fråga fastighetsägare för information

Knökllocka

Strandlusing

Blåsippa

Gensrot

Öster om holmarna, öröjt 🌱

Praktlysing

Måbär

Olvon

Gemsrot

Nejlilkrot

Möjlig hesperis

Toppklocka

Humle, utbrett i ett område på
åtminstone 6x8 m

Trädgårdsväxterna kunde hittas i slänten
nära vägen i öst, humlen i mitten av
skogsområdet

Humle

Topklocka

Nejlikrot

Hesperis

Gensrot

Herrgården, terrasserna 🌿

Krollilja
Akleja
Skogstry, mycket
Berberis
Smultron
Liljekonvalj
Sibirisk ärtbuske
Spiraea
Nejlirkrot
Viol
Träjon

Brandlilja och äldre måbärsbuske
invid terrasserna, i söder.

Längs med uppfartsvägen till
herrgården och efter den hittades
mycket krollilja och akleja.

Skogstry

Bilaga 2. "Utländska träd" 1829

"Pro Memoria öfver de i Maj Månad 1829 till Grängshammar ankomna Utländska träd. Uppgifna namn derå af HäradsHöfdingen Kröningsvärd:"

"Annotationer i Slutet af September 1829" [kommentarer om hur träden utvecklats]

Pro Memoria öfver de i Maj Månad 1829 till Grängshammar ankomna Utländska träd. Uppgifna Namn derå af HäradsHöfdingen Kröningsvärd:		Annotationer i Slutet af September 1829
N: 1. <u>Acer Negundo</u> , af Lönnslöjdet N: 1	från Carolina i N. America	En buske går bra till sedan en del af gyllarne busket afskuren
N: 2. <u>Acer rubrum</u> , af detsamma	från N. America	II - En lind går bra till
N: 3. <u>Acer Fraxinum</u> , af detsamma	från Canada i N. America	III - En liten lönn, står ut vid roten men är ynglad.
4. <u>Acer Tataricum</u> af detsamma	från Tartarier.	
5. <u>Myrica Rhamnoides</u> af Hapshorn	VI. Ett lind buske	går bra till från Söder Sverige
7. <u>Pinus Alba</u> af Tall och Gran slöjdet	från N. America	VII en gran går bra till
8. <u>Pinus Balfamea</u> af dito	från Canada	VIII. En gran går bra till
9. <u>Pinus Canadensis</u> af dito	från Canada	IX. En gran är torrskad
10. <u>Pinus Nigra</u> af dito	från Canada N. America	VIII. En liten granbuske går bra till
11. <u>Pinus Pendula</u> af dito	från N. America	XI. En gran går bra till
12. <u>Pinus Strobus</u> af dito	från Canada	XXII En Tall går knappt till
13. <u>Quercus alba</u> af Ek slöjdet	från Norra America	XIII. En Ek går bra till
14. <u>Quercus rubra</u> af detsamma	från Canada	XIII. En Ek går bra till
21. <u>Lambertus Canadensis</u> , af Glädes slöjdet	från Canada	XXI. En buske går knappt till
25. <u>Lilia Americana</u> , af Lind slöjdet	från Canada.	XXV. En lörd, afskuren går dock till
26. <u>Ulmus americana</u> , af Ålen slöjdet	från N. America.	XXVI. en yngre
		En buske går knappt till

Namn + kommentarer i dokument 1829	Vetenskapligt namn + kommentarer i SKUD (Svensk kulturväxtdatabas)	Svenskt namn
1. <i>Acer negundo</i> ”af Lönnsläktet från Carolina i N. America” ”En buske går bra till sedan en del af qvistarne blifvit afskurna.”	<i>Acer negundo</i> L.	Asklönn
2. <i>Acer rubrum</i> ”af detsamma från N. America” ”En lind går bra till”	<i>Acer rubrum</i>	Rödlönn
3. <i>Acer Strilum</i> ”af detsamma från Canada i N. America” ”En liten lönn, slår ut vid roten men om ympad”	<i>Acer pensylvanicum</i> L.	Amerikansk strimlönn
4. <i>Acer Tataricum</i> ”af detsamma från Tartariet.”	<i>Acer tataricum</i> L.	Rysk lönn
6. <i>Hippophae Rhamnoides</i> ”af Hagtorn från Södra Sverige” ”Ett träd går bra till”	<i>Hippophae rhamnoides</i>	Havtorn
7. <i>Pinus Alba</i> ”af Tall och Granslägtet från N. America” ”en gran går bra till”	<i>Picea alba</i>	Vitgran
8. <i>Pinus Balsamea</i> ”af dito från Canada” En gran går bra till	<i>Abies balsamea</i> (L.) Mill.	Balsamgran
9. <i>Pinus Canadensis</i> ”af dito från Canada” ”En gran är torrkad”	<i>Tsuga canadensis</i> (L.) Carrière	Hemlock

10. Pinus nigra ”af dito från N. America” ”En liten granbuske går bra till ”[avses denna? VIII, felaktig numrering?]	Picea mariana (Mill.) Britton & al.	Svartgran
11. Pinus Pendula ”af dito från N. America” ”En gran går bra till”	Picea abies 'Pendula'?	?
12. Pinus Strobus ”af dito från Canada” ”en Tall går knapt till”	Pinus strobus L.	Weymothtall
13. Quercus Primus ” af Eksläktet från Norra America” ”En Ek går bra till”	Quercus montana Willd.	Amerikansk kastanjeek
14. Quercus rubra ”af detsamma från Canada” ”En Ek går bra till”	Quercus rubra L.	Rödek
21. Sambucus Canadensis ”af fläder släktet från Canada” ”En buske går knapt till”	Sambucus canadensis L.	Kanadafläder
25. Tilia Americana ”af Lindsläktet från Canada” ”En lind, afskuren går dock till”	Tilia americana L.	Svartlind
26. Ulmus Americana ”af Almsläktet från N. America” ”utgången”	Ulmus americana L.	Amerikansk alm

P. M.

För Svanarnes Skötsel har man lämnat mig följande
föreskrifter.

- 1: Att de den första vintern böra få äta, och att öppet vatten
för dem bör vara att tillgå, så att 2de gången om dagen i den
förelägenhet till dem ädd, att de väl kunna rymmas af
öfverflöden från och tillbakas.
- 2: 2de Ryddor, lilla stora med den bör äta frukt de första,
inrättas af granskott eller ask af bräda på Stranden, icke
läst från vattnet. Dessa böra vara väl täckta och att
tygket knuffas med halm bör öfverallt bräda ut, för att
bjuda till badd.
- 3: Söda af Hafsra bör tillräckligt äfvas den bade på Stran-
den och äta nästan 40 i dygnet.
- 4: Vatten i vigen bör afgränsas vid första leden, men att de
säl börnas med ett varmt järn och tåpninga fläta ut i hölet.
Genom hällningarna af dessa operationer skall de få
att flyga.
- 5: Efter mitt ombuden synes det mig icke så mycket att de böra
äta öfver vintern, om möjligt, enligt deras natur de under vintern
sälja öppet vatten och förmodligen lätt trivas bäst deruti,
men om de skola vara inne, böra de sättas i Stall.

O

och vore det bäst, att följa 2de sti en och 3de sti en an-
nan Spitta, och afse på isbitten, att den redan ofta omlystes
till underbåd. Men om man och konat affkiga, bör man
jå inrätta, att ett Nieu fättas för sig en Han med
2de koner. Men om man intaga Svanornes plats, till
försök, man följt nödvändigt är det, att Svanorne
genast flyttas derifrån. Stora dyra Wattenföar bör de
hafva, och iiffeligen tror jag, att man bör försöka att
hafva dem ute, om det inte för sig mycket besvär. Om
vid Hammarbäckens är väl uttunt nästan fländigt frött
från is, men kanske kunna de inte komma i botten.
Försök man emellertid göras, och man får då snart höra från
helt passad dem.

6: Nagas Stämpel torde till en början vara omkring den
Dann ^{anti} skänk hvidken de placeras. Kanske vore det bäst till
Raddammen, om intet led är så rent från de sija hafva det.

PM

För Svanars Skötsel har man lemnat mig följande föreskrifter

1. Att de den första vintern böra hållas ute, och att öppet vatten för dem bör vara att tillgå, så att 2ne gånger om dagen isen sönderslås till den vidd, att de väl kunna rymmas och äfven simma fram och tillbaka.
2. 2ne Hyddor, lika stora med den bur uti hvilka de fordrar, inrättas af Granbark eller också af bräder på Stranden, icke långt från vattnet. Dessa böra vara väl täckta och ett tjockt hvarff med Halm bör öfverallt bredas ut, för att tjena till bädd.
3. Föda af Hafra bör tillräckligt gifvas dem både på Stranden och uti någon Ho i hyddan.
4. W[...] vingen bör afhuggas vid första leden, eller ock ett hål brännes med ett varmt jern och het asksmörja slås uti hålet. Genom hvilkendera af dessa operationer som helst hindras de från att flyga.
5. Efter mitt omdöme synes det mig icke så viktigt att de hållas ute öfver vintern, oansett enligt deras natur de under denna tid söka öppet vatten och förmodligen bäst trifvas bäst deruti, men om de skola vara inne, böra de sättas i Stallet, och vore det bäst, att sätta 2ne uti en och 3ne uti en annan Spilta, och äfven då iakttaga, att Halm ofta ombytes till underbädd. Kunna Hane och Hona åtskiljas, bör man så inrätta att att Par sättas för sig och en Hane med 2ne Honor! Svanorne kunna intaga Svanarnes plats uti Fähuset men högst nödvändigt är det, att Svanorne genast flyttas derifrån. Stora djupa Wattenhoar böra de hafva, och villkorligen tror jag, att man bör försöka att hafva dem ute, om det icke gör för mycket besvär. Invid Hammarbäcken är väl vattnet nästan ständigt fritt från is, men kanske kunna de icke simma i Strömdraget. Försök kan emellertid göras, och man ser då snart hvad som bäst passar dem.
6. Någon Stängsel torde till en början vara omkring den Dam uti hvilken de placeras. Kanske vore det bäst uti Ruddammen, om vattnet där är så rent som de vilja hafva det.

